

Національна академія наук України
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІЗОШИТИ

Т. В. Вронська

**В УМОВАХ ВІЙНИ:
ЖИТТЯ ТА ПОБУТ
НАСЕЛЕННЯ МІСТ УКРАЇНИ
(1943—1945 рр.)**

Київ 1995

БРОНСЬКА ТАМАРА ВАСИЛІВНА — к.і.н., ст.наук, співроб. Інституту історії України НАН України

В препринті відображені проблеми життя та побуту міського населення на визволеній території України в період Великої Вітчизняної війни. Широке залучення архівного матеріалу дозволило дослідити в одній праці всю глибину проблем, що стояли перед населенням і адміністрацією міст по відбудові зруйнованого народного господарства і налагодженню мирного життя.

Розраховано на науковців, викладачів і студентів вузів, учнів середніх спеціальних учбових закладів, всіх, хто цікавиться питаннями історії України та умов життя людей у періоди лихоліття.

Редколегія: *С.В.Кульчицький* (головний редактор),
В.Ф.Верстюк, О.Б.Головко, В.М.Даниленко, Н.А.Шип,
В.С.Коваль, О.І.Ганжа (відповідальний секретар).

Літературні редактори: *Л.О.Корнієнко, М. Б.Озврова.*

Коректор *Л. В. Бузіашвілі*

Оригінал-макет підготував *О. І. Мостяєв*

Набір підготувала *І. М. Варганова*

У разі передруку матеріалів узгодження з редакцією обов'язкове.

Автори матеріалів, вміщених у препринтах, висловлюють особисту думку, що не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

ВСТУП

Продовжувалася війна... Ще лунали вибухи, горіла земля, а жителі визволених міст та сел вже розпочинали заліковувати її рани. Надзвичайне становище, в якому опинилося народне господарство, потребувало і надзвичайних заходів. Уся господарська діяльність з перших днів визволення була підпорядкована головному завданню — якнайшвидшому залученню кожного населеного пункту до загальної праці для фронту. При цьому необхідно було зберегти працездатність людей, не допустити їх цілковитого зубожіння.

Слід зауважити, що розглядаючи наслідки окупації та відбудову народного господарства у роки минулої війни, дослідники, як правило, вдаються до детального аналізу руйнувань у промисловості та житловому господарстві, наводять показники збитків та бюджетних втрат. Водночас з поля зору, за окремими винятками, випадають ті, хто найбільше потерпів від окупації, хто безпосередньо відроджував Україну — люди з їх повсякденними потребами та турботами, хворобами та проблемами, які війна загострила у стократ. У неймовірно важких умовах воєнного часу вони налагоджували мирне життя у визволених районах, зводили з руїн та попелу промислові підприємства, запалювали печі мартенів, видобували вугілля, виготовляли зброю для фронту.

За об'єктивних умов, як це не прикро констатувати, людина у той час не перебувала в центрі уваги органів влади. Головним завданням було забезпечити всім необхідним фронт. Тому на людей тоді дивилися насамперед як на робочу силу, яка шляхом широкомасштабного залучення — вільного найму та мобілізаційними заходами — використовували з метою найшвидшого відродження народного господарства. Відіграло тут свою роль і традиційне для керівництва держави "споживацьке" ставлення

до своїх громадян як до "сировинного" додатку в досягненні великої мети. Людське життя цінувалося не дуже високо. Про це свідчать і події на фронті, і весь перебіг передвоєнної історії радянського суспільства.

На визволеній території головна увага була прикута насамперед до відбудови, промислових центрів і великих міст. Їх швидке відродження, налагодження роботи підприємств, транспорту підпорядковувалися вимогам воєнного часу.

У визволених містах буквально з перших днів місцевим органам влади довелося стикнутися з надзвичайними труднощами: необхідно було врахувати все наявне населення, забезпечити його продовольством та одягом; підібрати керівні кадри; мобілізувати всі сили на розчищення міст від мін та завалів, підготувати фронт відбудовних робіт, у стислі строки відновити залізничний та річковий транспорт, енергосистему. Важливим завданням було уведення в дію промислових підприємств, налагодження житлово-комунального господарства, роботи хлібопекарень, торговельних організацій, майстерень по побутовому обслуговуванню населення; відновлення роботи шкіл, лікувальних та культурних закладів. Для цього треба було вишукати додаткові джерела поповнення робочої сили, розгорнути підготовку кваліфікованих кадрів масових професій і т. ін.

Кожне з цих питань заслуговує на увагу дослідників, кожне може стати об'єктом детального вивчення. Однак ми вирішили зосередити свою увагу на тих чинниках, які так або інакше впливали на умови життя населення міст України, і відповісти на запитання — чи вдалося державі, її інститутам, системі взагалі справитися із завданням по забезпеченню життєздатності учасників відбудовчого процесу, завдяки чому вони не лише вижили, а й внесли свій вклад у відродження країни?

§ 1. ОБЛИЧЧЯ ВИЗВОЛЕНИХ МІСТ: НАСЛІДКИ ОКУПАЦІЇ (1943—1944 рр.)

Колись величні, затишні, утопаючі у зелені міста України за короткий проміжок часу перетворилися у згарища. Чорними дірками дивилися вікна зруйнованих будинків. Самі пні залишилися від дерев, які прикрашали вулиці міст та були гордістю їх мешканців. Жахливу гармонію з кам'яними руїнами становили їхні жителі, котрі пережили окупацію та прибували у перші дні після визволення в міста.

Українські міста під час війни руйнувалися ворогом (а іноді і не без допомоги "своїх") двічі: коли їх захоплювали при наступі окупанти і коли вони відступали. У міста цілилися досить серйозно. По-перше, тому, що в них зосереджувалися найбільш важливі і великі матеріальні та духовні цінності. По-друге, окупанти мали на меті залишити по собі страшну згадку.

Найбільших руйнувань зазнали міста Донбасу, де точилися запеклі бої і де ворог при відступі намагався завдати величезних збитків. Істотно постраждали міста, де проходила лінія фронту (а саме по річках Сіверський Донець та Дніпро), Харків, Полтава, Київ, Чернігів. Мало що залишилося від Червоноармійська, Ізюма, Кременчука. Вщент зруйновані Чугуєв, Слов'янськ, Зміїв.

Не вдаючись до детального аналізу наслідків окупації для міського господарства та промисловості, що базувалася у великих та малих містах, звернемося до тих чинників, які безпосередньо або опосередковано впливали на стан життя та побуту городян.

Війна внесла свої корективи в демографічний та соціальний склад населення. Звичайне для мирного часу статеве і соціальне співвідношення були спотворені об'єктивними реаліями часу.

Демографічні зрушення відбулися внаслідок цілого ряду причин, а саме: мобілізації дорослого населення чоловічої статі до збройних сил, участі городян у партизанському русі, евакуації на схід значної частини робітників та службовців, масового знищення окупантами жителів міст (особливо євреїв), депортації їх до Німеччини на примусові роботи (в тому числі й дітей); високої смертності під час окупації від голоду, виснаження, хвороб, переїзду частини населення з міст до сільської місцевості; майже повного припинення народжуваності.

Всі ці фактори призвели до істотного зменшення міського населення. Якщо перед війною у містах України мешкало 8446029 чол., то на час визволення налічувалося 3207754 чол., або 38,0 % довоєнного рівня¹.

Зокрема населення Києва зменшилося з 846 до 200 тис., Дніпропетровська — з 501 до 280 тис., Запоріжжя — з 286 до 120 тис., Миколаєва — з 167 до 84 тис, Полтави — з 130 до 75 тис. чол.². В жодній області України на момент визволення не було міст, в яких залишилося б 3/4 довоєнної кількості жителів. Однак слід відзначити, що з першого дня визволення у містах швидкими темпами почалися позитивні демографічні зрушення.

У досліджуваний час на території України відбувалися великі міграційні процеси, що зумовлювалися мобілізацією сільського населення на відбудову промислових гігантів — "Дніпрогесу", Донбасу, житлового господарства міст та ін. Нова робоча сила поповнила міста Дніпропетровської, Сталінської областей та Луганська. Київ та Харків зросли за рахунок тих, хто направлявся на відновлення житлово-комунального господарства та транспорту.

Дані карткових бюро, що враховували населення, яке було на нормованому гарантованому постачанні*, а також дані інвентаризації житла та паспортизації дають змогу зробити висновок про динаміку темпів, зростання міського населення.

Особливо швидкі темпи спостерігалися в Києві. В листопаді 1943 р. населення міста становило 200 тис. чол., у січні 1944 р. — 250, лютому — 305, травні — 420, а в січні 1945 р. — 472 тис. чол.³

Тобто, за вказаний проміжок часу кількість жителів Києва зросла більше ніж удвічі.

Така динаміка зумовлювалася не лише за рахунок залучених до відбудовних робіт громадян з інших регіонів республіки. Міста значно поповнювалися тими, хто повертався на свої підприємства та установи з евакуації. До міст було також дозволено переїжджати родинам військовослужбовців, інвалідам війни, учасникам партизанського руху.

Однак процес реевакуації не гарантував відновлення в повному обсязі довоєнного рівня кваліфікованого, професійного потенціалу промислових центрів України. Ще довгі повоєнні роки республіка відчувала кадровий "голод".

Характеризуючи соціально-демографічний склад населення визволених міст, треба пам'ятати головне — продовжувалася виснажлива війна, яка забирала нові й нові життя. Демографічні процеси не могли бути більш-менш сталими, бо на них впливали об'єктивні фактори воєнного часу.

Змальовуючи обличчя визволених міст, страшенне зубожіння їх мешканців, треба окремо спинитися на становищі тих, хто найбільше постраждав під час війни: інвалідів, дітей-сиріт та родин військовослужбовців.

Голодні й обірвані діти, каліки буквально заповнили вулиці міст. На милицях, маленьких візках, відштовхуючись від землі дерев'яними "утюжками", жебрачили інваліди на вулицях та вокзалах, у вагонах поїздів. Лише на Україні таких людей

* 3 січня 1944 р. все міське населення без винятку.

(з ампутованими кінцівками) було 163 % від загальної кількості інвалідів⁴. Скалічені війною, вони потяглися до міст з надією знайти там свій порятунок. Без рук, ніг, сліпі — вони боялися стати тягарем для своїх родин і часто-густо не поверталися з госпіталів до рідної домівки.

Стан дітей у суспільстві майже завжди віддзеркалює моральну та матеріальну ситуацію, у якій воно перебуває. Минула війна не була винятком. Кожний день війни залишав без даху над головою тисячі дітей. Якщо у перший рік війни, залишившись без батьків, вони тікали, головним чином, у "теплі краї", у південні райони країни, то після визволення від окупантів населених пунктів діти потяглися до рідних осель, щоб розшукати рідних, яких війна розкидала по всій країні. Особливо велика кількість таких зневолених дітей була на Україні та в Білорусії. В першому кварталі 1944 р. на визволеній території УРСР налічувалося 67 тис. сиріт (з них 10200 — безпритульних), а «ає у грудні 1944 р. — 125 тис. (з них близько 21 тис. безпритульних)»⁵.

До обтяжливих факторів, які посилювали зубожіння міського населення, треба віднести і жахливий санітарно-епідеміологічний стан, в якому опинилися визволені міста України. Ні в чому іншому так яскраво не виявилось варварство окупантів, як у масовому, безглуздому руйнуванню таких мирних і необхідних всім владам закладів, як лікарні, поліклініки, амбулаторії, санепідемстанції, дитячі ясла, садки, школи. Окупанти часто використовували ці будівлі для своїх потреб, але під час відступу висаджували їх у повітря або спалювали. Внаслідок "хазяйнування" фашистів у багатьох населених пунктах були зруйновані каналізація, мережа водопостачання, питна вода у криницях була забруднена або навмисно отруєна.

Німецькими окупантами було знищено понад 500 лікарень, близько 200 пологових будинків, майже 1000 поліклінік та амбулаторій, 800 аптек. Загальна кількість лікарів на Україні на 1 січня 1945 р. становила 45% довоєнного рівня⁶. У визволених містах збереглося всього близько 7% водомережі, 6% каналізаційних систем. У містах Сумської області працювало 15 лазень. В Одесі, Ворошиловграді та інших містах їх взагалі не залишилося, а в Києві з 10 лазень уціліли лише 2. Трохи кращими були справи з пральнями. Їх у містах України залишилося 33 %⁷.

Через погіршення умов на транспортних вузлах, де у зв'язку з масовою реевакуацією спостерігалось особливе скупчення людей, швидко розповсюджувалися інфекційні хвороби. Цьому

ж сприяло й те, що через відсутність транспортних засобів з населених пунктів не вивозилися нечистоти. Водночас люди, що пережили окупацію, були виснажені і психологічно, й фізично, що негативно позначалося на їхньому імунітеті. Ускладнювала санітарно-епідеміологічний стан у визволених містах і завшишленість великої кількості дорослого населення та дітей, що спричинялося повною відсутністю найпримітивніших засобів особистої гігієни, нелюдськими умовами життя.

Отже, на порядку денному постало питання про санітарну обробку населення та житлових приміщень, що певною мірою сприяло б локалізації інфекційних захворювань.

Негативно позначалося на рівні життя населення те, що у містах з 64 електростанцій, що діяли до війни, повністю було знищено 62, а 2, що залишилися, — значно пошкоджено⁸. Горюдяни у своїх неопалюваних квартирах лаштували каганці, саморобні печі та освітлювачі із стріляних гільз, у багатьох квартирах з'явилися "буржуйки", забуті з часів громадянської війни.

Руйнація водогонів призвела до того, що багато з міських жителів* змушені були з відрами ходити по воду до колонок (це у кращому випадку), до річок та озер. Тим, хто жив у багатоповерхових будинках, доводилося долати не один десяток сходів, щоб забезпечити свою родину питною водою.

На рівень життя населення у великих містах завжди значною мірою впливає ритмічне функціонування транспорту. До війни трамвайний рух мали 23 міста республіки, загальна довжина колій становила 142 км. У 5 містах було вже запроваджене тролейбусне сполучення.

На час визволення все тролейбусне господарство було виведене з ладу. А збиток, заподіяний трамвайному господарству по 6 великих містах України — Києву, Харкову, Ворошиловграду, Запоріжжю, Сталіне та Дніпропетровську, становив 133 млн крб, тобто 56 % до їх балансової вартості⁹.

Окупанти вдалися до широкомасштабного мародерства — тролейбусний дріт та трамвайні рейки вивезли до Німеччини. Дуже сподобалися загарбникам київські тролейбуси, які були напередодні війни отримані з Ярославського заводу. їх вони також забрали із собою. Не погребували окупанти навіть

* У кращому становищі знаходилися ті, у чиїх будинках була питна вода з артезіанських свердловин. Ці споруди залишилися неушкодженими і рятували людей.

дверними ручками від трамваїв, які дбайливо завантажили у вагони і відправили у тому ж напрямку.

Гальмом у налагодженні нормального життя, сполученні між районами великих міст стало руйнування мостів. З 282 мостів, що діяли в обласних центрах, зруйновано 186. У Києві з 11 великих мостів, що з'єднували центр з околицями, було виведено з ладу 9¹⁰.

Кричущою була проблема із забезпеченням житлом міського населення. Руйнація житлового фонду великих міст України становила приблизно 45%. Майже чверть будинків були у тій стадії пошкодження, яка не дозволяла їх експлуатувати. Як відомо, окупанти при відступі прагнули знищити центральні райони міст, де знаходилися багатоповерхові та упорядковані будівлі. Неушкодженими залишалися лише невеличкі одно-двоповерхові, некапітальні будинки на міських околицях.

Отже, житлова проблема у визволених містах України була вкрай гострою. До того ж державні установи, які також не мали свого помешкання, подекуди змушені були розташовуватися в уцілілих житлових будинках, зменшуючи і без того незначну житлову площу міст.

За роки окупації у населених пунктах відбулися значні зміни в розподілі житла. Ті, хто не встиг чи не захотів евакуюватися, часто самовільно займали залишені господарями квартири. Окупаційні органи розподіляли житло за своїм власним розсудом. Пріоритет віддавався тим, хто співпрацював з ними, зокрема двірникам, на яких покладался нагляд за благонадійністю мешканців будинків.

Таким чином, у перші місяці після визволення проблема життєвладштування була однією з найголовніших у великих містах України. Міські жителі, які за тих чи інших обставин залишилися без даху над головою, змушені були обладнувати під житло підвали, кухні, комори, сараї. Навіть ванні кімнати, сходишкові площадки уцілілих будинків ставали у пригоді безпритульним. У 1944 р. майже 50 тис. киян жили у землянках¹¹. Відомі випадки, коли реєвакуйовані тулилися навіть на своїх підприємствах та в установах.

Звичним для того часу було таке становище, коли в одній кімнаті жили кілька чужих сімей. Це траплялося тоді, коли до квартир, де окупаційною владою або пізніше военкоматами Червоної Армії були прописані громадяни, поверталися їх колишні

господарі. Отже, до вирішення їхнього житлового питання (а на це витрачалося чимало часу) вони змушені були жити разом.

Держава не мала можливості забезпечити пристойні умови існування навіть для мобілізованих на роботи у великих промислових містах України. Це насамперед стосується Донбасу та Дніпропетровської області. Зокрема, направлені на відбудову шахт, як правило, мешкали у гуртожитках, в яких не вистачало навіть ліжок і білизни. Після виснажливих багатогодинних змін під землею шахтарі змушені були тулитися по двоє на одному ліжку. Справжніми тортуррами для мешканців тих гуртожитків та бараків були щури та клопи.

Сумну картину зубожіння міських жителів значною мірою доповнював і їхній зовнішній вигляд. Зрозуміло, що за умов великих руйнувань у сфері промисловості проблема забезпечення громадян одягом, взуттям та предметами першої необхідності потребувала нагального розв'язання. Під час окупації в містах населення задовольняло ці потреби головним чином перепродаючи та обмінюючи речі на базарах, а також у приватних торговельних точках.

Після визволення найпопулярнішим одягом стали предмети військового обмундирування, які змушені були носити всі — від мала до велика.

Подекуди використовувалося й обмундирування німецької армії, оскільки при швидкому відступі окупанти часто не встигали знищити свої склади. Зважаючи на скрутне становище люди не гребували навіть взуттям з убитих німецьких солдатів та офіцерів (тим більше, що воно було відмінної якості). Тому в той час ніхто не дивувався, коли бачив на вулицях людей у "мишиному" вбранні німецької армії*.

Ряд вкрай необхідних населенню промислових товарів зовсім не поступав до торговельних закладів. Це стосується насамперед таких речей, як жіночі панчохи, нижня жіноча білизна і т.ін. Деякі категорії громадян мали талони на окремі товари промислової групи, але це стосувалося дуже обмеженого кола людей, про що йтиметься далі.

Гострий дефіцит одягу та взуття обумовлював спосіб життя окремих родин. Взимку та восени через відсутність одягу люди часто не мали можливості виходити на вулицю, взуттям нерідко члени сім'ї користувалися по черзі. Не поодинокими були випадки, коли, не маючи чобіт, діти не ходили до школи.

* Категорично заборонялося користуватися лише обмундируванням військ "СС".

На вулицях нерідко можна було зустріти людей, вкритих ковдрою або рядом замість пальт та жакетів.

Окрім швейних виробів, взуття та одягу на довгий час до розряду гостро дефіцитних потрапили такі товари широкого вжитку, як сірники, тютюнові вироби, гас, мило та інші. Відсутність їх зумовлювала рівень життя кожної окремої людини. В квартирах городян не вистачало елементарних речей, ліжок, стільців, шаф, столів. А ковдри, постільна білизна, матраци стали взагалі предметами розкоші для багатьох міських жителів.

Певним чином впливав на побут та життя населення визволених міст дефіцит паперу або й повна його відсутність. Через це на деякий час був припинений навіть рух трамваїв у столиці. Адміністративні органи писали свої постанови та укази на зворотньому боці німецьких бланків. Усе листування між установами велося також на подібних паперах. У цьому може перекоонатися кожен дослідник, працюючи в архівах. Школярі тривалий час писали на старих газетах та іншому вже вживаному папері. Так, 8 грудня 1944 р. на ім'я Л.М.Кагановича до Москви було надіслано телеграму: "Молотівська паперова фабрика у IV кв. новина була відвантажити 1800 тис. учнівських зошитів для міських шкіл України. Не відвантажено жодного через відсутність вагонів"¹².

Багато з того, що цивільному населенню вдалося зберегти від пограбування під час окупації, воно змушене було вимінювати на продукти харчування. Натуральний обмін у повоснні часи як і в роки війни становив чи не найголовніше джерело надходження товарів та продуктів харчування до городян.

Режим суворої обмеженості у всьому — в таких умовах починалося життя людей у визволених містах. Матеріальне забезпечення громадян залежало від багатьох чинників. Проте загальний рівень їх життя мало чим відрізнявся. Працюючі громадяни користувалися певними пільгами — хоча вони одержували мізерну платню, однак їм гарантувалося постачання найважливішими продуктами харчування та окремими промисловими товарами. Деякі категорії громадян — сім'ї військово-службовців, інваліди війни — знаходилися на державному забезпеченні. Перші отримували пенсію та матеріальну допомогу в залежності від того, до якого складу військ відносився їх годувальник (офіцерський, рядовий). Інвалідам виплачували пенсію органи соцзабезпечення. Додатково встановлювалися

грошові виплати за ордени, одержані на фронті. Ці категорії громадян звільнювалися від сплати податків, мали першочергове право на житло, нормоване забезпечення продуктами харчування та промисловими товарами, отримували додаткові пайки у спеціальних магазинах, іноді харчувалися у влаштованих спеціально для них їдальнях. Звісно, що у кращому становищі, як завжди, були інтенданти та ті, хто "грівся" коло них. Вони мали змогу в той час і їсти краще, і одягатися не в будь-що. І все ж переважна більшість міського населення була приблизно на одному рівні. Матеріальні надходження могли у той час забезпечити лише прожитковий мінімум, а за умов обмеженості, а іноді нерегулярності постачання не гарантували людям, які постраждали від війни, нормальне існування.

На момент визволення у великих та малих містах України нормально не функціонувала жодна із складових, що мала забезпечувати життєдіяльність людини. Налагодження постачання городян продуктами харчування вимагало певного часу. Існувало лише одне стаке джерело — базар. Звідти міські жителі змушені були добувати собі їжу та товари повсякденного попиту, одяг та взуття. Нагально постало завдання терміново організувати постачання городян хлібом, продовольством, промисловими товарами по картках. Це був дуже важливий захід, оскільки в ситуації надзвичайного стану, в якому фактично знаходилася вся країна, за умов різкого зменшення товарних ресурсів цей шлях, тобто перехід від вільної торгівлі до нормованого розподілу, був у той час єдино вірним. Ситуація вимагала забезпечити економічне й доцільне витрачання обмежених ресурсів, підпорядкувати постачання завданням оборони держави, і водночас гарантувати життєві потреби людини. Нормування було вимушеним заходом, а карткова система — неминучим "злом". Йшла велика війна, доводилося ламати народне господарство, надаючи йому однобокого воєнного характеру, істотно зменшувати споживання в тилу, щоб забезпечити регулярне постачання армії на фронті. Слід зазначити, що нормування в ті роки обмежувало як загальний обсяг купівлі товарів, так і їх асортимент. Карткова система неминуче була пов'язана з певним нівелюванням купівлі. Нормовані товари були доступні лише тим, хто володів картками, а не будь-якому покупцеві, що суперечило умовам товарного обігу предметів споживання.

Система нормованого постачання цивільного населення була конче необхідна саме у визволених містах України, оскільки

давала змогу залучати кадри до промисловості, сприяла підвищенню продуктивності праці у народному господарстві і досягненню такого рівня виробництва, який дозволяв забезпечити армію всім необхідним. Більш високий рівень постачання окремих категорій, зокрема робітників найважливіших галузей або зайнятих на важких роботах, досягався за рахунок диференціації норм по таких продуктах, як м'ясо, жири, цукор.

Завдяки оперативному запровадженню карток на хліб у містах України вдалося забезпечити все без винятку населення цим важливим продуктом харчування. Вже в перші дні після визволення були взяті на облік усі мешканці міст, майже відразу вони почали одержувати хліб. Нормоване постачання іншими видами харчування у містах було започатковане трохи згодом, коли почали надходити перші вантажі з продуктами.

Труднощі з постачанням продуктами жителів визволених міст були пов'язані з високими темпами зростання їх чисельності, особливо у промислових центрах.

Якщо сільське населення республіки, хоча воно теж було пограбовано окупантами, мало якусь змогу підтримати свій життєвий рівень окремими продуктами, то у великих містах де постачання проводилось в основному через торговельну мережу, складалася досить скрутна ситуація.

На стан постачання продовольством визволених міст впливав цілий ряд об'єктивних та суб'єктивних факторів, серед яких не останнє місце займала наближеність до театру воєнних дій. Справа значно ускладнювалася тим, що окупанти вивели з ладу або повністю зруйнували підприємства харчової промисловості. З 233 хлібних заводів України було повністю знищено 115, тобто майже половина. Значно пошкоджені були 67. Збереглося лише 47 хлібо заводів, або п'ята частина від їх загальної кількості. В такому стратегічно важливому районі України, як Донбас, уціліло лише п'ять хлібо заводів. У Києві, Одесі, Львові, Ворошиловграді та ряді інших міст не збереглося жодного¹³.

На окупованій території опинилася під час війни майже вся цукрова промисловість, що призвело до майже повного її знищення. Немає таємниці, що до цього доклали руку й партизани, які для того, щоб залишити німецьких загарбників "без солодкого" та спиртного, висаджували у повітря цукрові та спиртові заводи. У 1942—1943 рр. випуск цього цінного продукту харчування зменшився майже у 20 разів у порівнянні з довоєнним часом.

Не погребували німецькі окупанти й родючою українською землею. Відомі факти вивозу цілих ешелонів гумусу (найбільш плодородний верхній шар чорнозему) до Німеччини. Туди ж переправлялися табун великої рогатої худоби, свині та ін. А вивезене на початку війни на схід поголів'я поверталось дуже повільно, та й то не завжди. Усе це спричинилося до того, що найбільш дефіцитними продуктами стали цукор та кондвироби, м'ясо, а також рослинне масло.

Такий, навіть побіжний, аналіз ситуації у сфері забезпечення населення продуктами харчування певним чином доповнює загальну картину життя та побуту городян у досліджуваний період.

Отже, перші мирні дні городян були позначені гострою нестачею усього вкрай необхідного людині для нормального життя. Хвороби, недоїдання, дефіцит одягу, товарів першої необхідності, подекуди й даху над головою, були страшними реаліями життя в містах України.

§ 2. ЗАХОДИ ПО ПОЛІПШЕННЮ САНІТАРНО-ЕПІДЕМІОЛОГІЧНОГО СТАНУ

Однією з найважливіших умов поліпшення добробуту населення визволених міст України було відродження мережі закладів охорони здоров'я. Гостро постало питання щодо запобігання епідеміям та ліквідації окремих спалахів інфекційних захворювань.

У попередньому розділі у досить загальних рисах було змальоване становище, в якому опинилося населення внаслідок руйнації життєво необхідних комунальних закладів, загострення небезпеки виникнення епідемій, поширення хвороб, пов'язаних з істотним зниженням імунітету людини.

Місцевими органами влади з перших же днів визволення населених пунктів почали вживатися заходи по стабілізації санітарно-епідеміологічного стану, які диктувалися реальною ситуацією на місцях.

До першочергових відносилися організація спеціальних санпропускників, які були зобов'язані першими стати на перешкоді розповсюдженню епідемій, контролювати в'їзд до великих населених пунктів та проводити спеціальну обробку прибуваючих. Ці свого роду фільтри міст організовувалися відразу ж після визволення.

Однак ці пропускники та дезінфекційні пункти працювали досить неритмічно, а подекуди й взагалі не діяли, оскільки їм не вистачало палива, води, спеціальних засобів, а також кваліфікованих кадрів. У багатьох визволених містах цивільним лікарям допомагали військові медики, які працювали в госпіталях. Вони не лише давали цінні поради й ділилися медикаментами, а й у разі серйозних випадків брали безпосередню участь у лікуванні.

Справжньою загрозою на визволеній території України стала епідемія черевного та висипного тифу, що почала розповсюджуватися наприкінці 1943 — на початку 1944 рр., тобто в перші дні після визволення. Ситуація в містах сприяла "розквіту" цих страшних інфекцій. Не було належного харчування, вітамінів, не працювала каналізація, водопостачання, люди місяцями не милися, не прали білизни, не відвідували перукарні. Добре відомо та підтверджено історією, що людський організм має здатність у екстремальних ситуаціях виробляти особливі захисні антитіла, що захищають його від хвороб. В роки війни не було зареєстровано великих спалахів інфекційних захворювань. А вже після визволення імунна система людського організму не витримала напруження. Поширенню тифу сприяло й те, що хворих виявляли і госпіталізовували невчасно.

Найбільшого свого розмаху епідемія набула навесні 1944 р. Не секрет, що під час війни проводилася цензура особистих листів громадян. Про епідемію тифу писали у своїх листах мешканці міст та сіл до родичів та знайомих, що перебували у глибокому тилу або знаходилися у лавах Червоної Армії. Наприклад, у Ровенській області у процесі перлюстрації на початку весни 1944 р. виявлено 37 повідомлень про захворювання на висипний тиф, у Березнівському районі—10 та 9—у Межиріцькому районі¹⁴. Жителька с.Симонів Гощанського району Катерина Винокур писала своєму братові у м. Горький: "В нас лютує тиф, дуже багато людей померли від цієї хвороби, майже по 2—3 чоловіки на день помирає зараз. Дітей також багато помирає"¹⁵.

Крім Ровенської, найбільш ураженими епідемією тифу були Чернігівська, Сумська, Київська та Полтавська області. В багатьох населених пунктах спостерігалось неухильне збільшення заражених. Так, у Києві в січні 1944 р. було лише 33 випадки захворювання, в лютому—140, березні—113, квітні—159.

Цифри, що характеризують динаміку поширення тифу на початку 1944 р. у визволених областях України.

Таблиця 1*

Назва області	Висипний тиф, місяці				Черевний тиф, місяці			
	I	II	III	IV	I	II	III	IV
Київ	33	140	113	159	300	289	308	219
Київська	366	362	925	732	61	103	72	31
Харківська	266	412	536	452	181	230	165	87
Сталінська	501	470	492	425	117	70	46	35
Борошиловградська	211	267	261	256	35	23	16	22
Сумська	798	863	785	843	84	74	99	50
Полтавська	300	298	428	503	95	49	44	33
Дніпропетровська	165	78	835	384	90	52	122	72
Запорізька	97	148	266	216	26	19	20	13
Чернігівська	1057	801	1185	1112	133	59	109	81
Разом;	3794	3839	5786	5082	1122	968	1001	943

Отже, найбільш загрозливе становище спостерігалось у Чернігівській та Сумській областях. Враховуючи незначну кількість населення в цьому регіоні в той час, процент захворювання був значним. На розповсюдження хвороби впливав і географічний фактор — з наближенням до кордонів Росії у північно-східному напрямку спостерігалось неухильне збільшення кількості хворих.

Серед заходів, що мали стати на перешкоді розповсюдженню цих страшних хвороб майже всі не втілювалися в життя за об'єктивних причин. На початку 1944 р. дезінфекційні пункти на залізничних станціях, лазні, санпропускники в ряді міст, як вже зазначалося, не працювали внаслідок нестачі води та палива. Систематичне очищення міст не проводилося. Вода у міських водогонах хлорувалась незадовільно, у деяких містах хлору та хлораміну не вистачало. З виділених для Наркомату охорони здоров'я УРСР для протиепідемічних потреб 113 тонн мила фактично отримано було лише 13 тонн¹⁷.

Госпіталізація хворих, яка мала локалізувати тиф, проводилася не в повному обсязі. І справа була не тільки у несвоєчасному виявленні інфікованих, а й у недостатній кількості спеціальних лікарняних приміщень, у гострому дефіциті продуктів харчування, що виділялися лікувальним закладам.

Навесні 1944 р. було вжито деяких заходів щодо поліпшення ситуації. Зокрема, запроваджені нові ефективні методи виявлення

хворих та локалізації інфекції. Для обстежень найбільш загрозливих районів на місцях організовувалися так звані "трійки", у селах до кожних 10 дворів було прикріплено сануповноваженого, який мав виявляти хворих, повідомляти про них у найближчі медпункти та лікарні, стежити за санітарним станом своєї ділянки і піклуватися про належний стан криниць. На середину 1944 р. у загрозливі райони більш ритмічно почали надходити шприци та термометри, дезінфекційні засоби (мило звичайне, калійне, господарське, лізол, сірка та ін.). Для нормалізації ситуації лише до Харкова відразу після визволення було завезено 5 вагонів медикаментів, що позитивно позначилося на роботі лікувальних закладів та медичному обслуговуванні населення¹⁸.

Влітку 1944 р. нарешті далися взнаки санітарно-профілактичні заходи, що проводилися органами охорони здоров'я у визволених районах республіки. Поступово налагоджували свою роботу установи комунгоспу, більш ритмічно почали працювати лазні. Постачання населення миючими засобами трохи поліпшилося. До столу жителів міст стали поступати фрукти та овочі з городів селян та колективних господарств. Інфекційні захворювання (такі, як тиф) були зафіксовані в окремих областях і влітку 1944 р., але в незначній кількості. Вони не викликали такого гострого занепокоєння, як взимку та навесні, бо медичні працівники вже опанували ситуацію і мали засоби боротьби з небезпечною хворобою.

Однак цей перепоchinoк для медиків-інфекціоністів був досить нетривалим. Повідомлення від 12 жовтня 1944 р., яке поступило до Наркомату охорони здоров'я, сповіщало про спалах холери у Вижницькому районі Чернівецької області. Проте невдовзі було встановлено, що це був тиф. З вересня в області спостерігалася стала тенденція до поширення цієї хвороби: вересень — 72 випадки, жовтень — 280, грудень вже трохи заспокоїв медпрацівників — зафіксовано було лише 122 випадки. Тобто хвороба була локалізована. Однак ситуація в цьому регіоні України ускладнювалася через те, що інфікованих важко було госпіталізувати, оскільки вони знаходилися в лісах — у військових загонах ОУН-УПА, спілкувалися із своїми рідними таємно і, отже, ставали не лише жертвами небезпечної хвороби, але й розповсюджували її¹⁹.

Крім тифу, в 1943—1945 рр. спостерігалися масові захворювання і на таку небезпечну інфекційну хворобу, як кір, який вразив, починаючи з кінця 1943 р. Сталінську, Ворошиловград-

ську, Чернігівську та Київську області. Кількість занедужавших по 12 визволених областях (на травень 1944 р.) та м.Києву (починаючи з жовтня 1943 р.) збільшувалася. Якщо в жовтні було зареєстровано лише 103 випадки кору, листопаді—123, грудні—220, то вже в січні 1944 р.—579, лютому—1205, а в березні навіть 3149 випадків²⁰. Як бачимо, на березень припадає чи не найбільша чисельність захворювань не лише на висипний та черевний тиф, а й на кір.

З початку 1944 р. найбільше число захворівших спостерігалося в Донбасі. Це пояснювалося реевакуацією та значним припливом робочої сили до цього регіону. З профілактичною метою у місцях найбільшого скупчення населення проводилися щеплення протикоревою сироваткою людям, які мали контакти з хворими.

З метою запобігання поширенню кору в 1944 р. 1305 дітям було зроблено щеплення. Істотну допомогу при цьому подали наукові медичні заклади республіки, які тільки-но розгортали свою діяльність у визволених містах. Так, від інститутів епідеміології та мікробіології в 1944 р. надійшло до 12 визволених областей 519 літрів сироватки²¹. Одним з найбільш дієвих заходів у боротьбі з корем, як і з іншими інфекційними захворюваннями, була госпіталізація, але вона здійснювалася, на жаль, у недостатньому обсязі—не вистачало інфекційних бараків, приміщень для спеціальних відділень.

У травні 1944 р. нарком охорони здоров'я звітував секретарю ЦК КП(б)У Д.С.Коротченку щодо вжитих заходів у боротьбі з інфекційними захворюваннями на визволеній території України, особливо у великому обсязі в Харківській, Полтавській, Сталінській, Сумській, Чернігівській, Київській, Запорізькій та Дніпропетровській областях. Там замість запланованих раніше 9600 ліжок в інфекційних лікарнях було 9670.

До цих областей було відряджено 1021 лікарів, до 1 травня туди надійшло 94 вагони медикаментів²². У визволеному Харкові вже 1 вересня 1943 р. працювало 25 лікарень²³, місяцем пізніше у Сталіному діяло 27 лікарень та поліклінік, 90 інших медичних закладів²⁴. До першої річниці визволення в Макіївці та Запоріжжі обслуговували населення відповідно 16 та 19 лікувальних закладів²⁵. У такому великому промисловому місті, як Ворошиловград на 19 лютого 1944 р. відновили свою роботу 44 лікарні і поліклініки²⁶. В Києві та Харкові²⁷ їх налічувалося, відповідно, 45 та 48. Загалом по республіці на кінець війни населення мало змогу звернутися за допомогою у 2 488 медичних закладів.

Чисельність лікарняних ліжок становила у містах — 107 083²⁸. Відповідно зросла чисельність медперсоналу. Поступово до визволених міст з лав Червоної Армії та евакуації поверталися кваліфіковані фахівці. Чисельність лікарів (без військових) на кінець війни становила по УРСР 21441, в тому числі у містах — 18192²⁹. Однак, незважаючи на деяке поліпшення справ у цій галузі, не можна говорити про повну нормалізацію становища.

За такий короткий проміжок часу не можна було подолати руйнівних наслідків війни. Навіть у містах, де збереглася якась частина лікувальних закладів, їх стан та матеріально-технічна база були на такому рівні, який не дозволяв їм плідно працювати. Відчувався гострий дефіцит навіть найпростіших речей для роботи лікарень та амбулаторій. Подекуди був повністю відсутній інвентар, гостро бракувало ліжок, матраців, простирадл, подушок. Навіть бинти використовували по декілька разів — прали їх і знов пускали на перев'язки»

В той час першочерговим правом на забезпечення користувалися військові госпіталі, які дислокувалися у визволених містах. Інші лікувальні заклади цивільного профілю забезпечувалися за залишковим принципом.

На початку 1945 р. в республіці налічувалося госпіталів для інвалідів війни на 18100 ліжок. Зокрема, у Києві — 8 госпіталів на 1900 місць і у Харкові — також 8 на 2450 ліжок³⁰. І вже трохи згодом, коли чисельність госпіталів дещо знизилася, матеріально-побутове постачання лікувальних закладів загального профілю почало повільно поліпшуватися. Це не свідчило, однак, про неухвалене ставлення до інвалідів або зменшення асигнувань для їх одужання. Навпаки, у кожній лікарні, в першу чергу виділялася певна кількість постійних ліжок для інвалідів та демобілізованих воїнів Червоної Армії.

Чи можна позитивно оцінювати результати роботи по стабілізації санітарно-епідеміологічного стану, розгортання мережі лікувальних закладів, чи досягли вони своєї мети? Зважаючи на те, що у 1943—1945 рр. відбувалися великі міграційні процеси і до міст поверталися люди, які постраждали від війни, мали серйозні каліцтва та хронічні хвороби, то твердити про нормалізацію санітарно-епідеміологічного стану у той час, коли потік таких категорій людей не зменшувався, а день від дня зростав, мабуть недоречно. Дійсно, були певні зрушення у цьому напрямі, але загальна картина залишалася вкрай незадовільною. Потрібен був не рік і не два, щоб життя

суспільства повернулося до нормального річища. Для подолання тієї страшної спадщини, яку залишила війна з її пошестями та бідами, вимагалось велике напруження сил та мобілізація великих коштів.

§ 3. ПОЧАТОК ВІДБУДОВИ КОМУНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ТА ТРАНСПОРТУ

Однією з неодмінних умов стабілізації санітарно-епідеміологічного стану і налагодження життя населення у визволених містах України було відновлення роботи закладів комунального господарства та міського транспорту.

В 1943—1945 рр. це завдання розв'язувалося єдино можливим для того часу шляхом — ремонтувалися вцілілі та найменш ушкоджені об'єкти. Матеріально-технічна база для широкомасштабних будівельних робіт була повністю відсутня — тоді тільки починали розроблятися проекти заводів, що мали випускати вироби санітарно-технічного профілю. Тому доводилося залучати наявні резерви та потужності для першочергового ремонту життєво необхідних комунальних об'єктів.

У 1944 р. урядом було виділено додаткові капіталовкладення для того, щоб у найкоротші строки ввести до ладу 50 % потужностей водомережі у великих містах, 100% — у невеликих. Для відновлення міської каналізації, яка, до речі, на відміну від інших комунальних служб, мала незначні руйнування, виділялося 1140 тис. крб. А от підприємства по очищенню міст були зруйновані майже повністю. На їх будівництва було направлено 5,04 млн крб., з них для Харкова — 2,7 млн і для Донбасу — 1 млн крб.³¹ Загалом для відродження підприємств санітарно-технічного характеру (вода, каналізація, пральні та очищення міст) виділялося 24 млн крб.³²

Враховуючи майже повне знищення банно-прального господарства, у 1944 р. передбачалося ввести до експлуатації 44 лазні з пропускною спроможністю 5 000 чол. на годину. На це воно одержало 6,8 млн крб.³³

На відбудову комунального господарства столиці України в 1944 р. було виділено 56 680 тис. крб. Завдяки цьому на кінець року вдалося досягти певних результатів: потужність міської водомережі становила 100 тис. кубічних метрів на добу, каналізація — 1300. Асигнування на лазні дорівнювали у тому ж році 700 тис. крб., що забезпечувало їх пропускну спроможність

3400 чол. на годину. На очищення міста, тобто на відновлення роботи відповідних служб, було витрачено 1200 тис. крб, що дало можливість придбати 30 автомобілів та 100 коней³⁴.

Особливо трудомістким виявилось спорудження у центрі Києва — на Хрещатику — колектора довжиною 1274 м, що велося зимою і влітку 1945 р.³⁵ Свідки згадують величезну яму посередині зруйнованого Хрещатика, в якій під час заморозків працювали в основному жінки з будівельного спецбатальйону НКВС

Актуальним у той час стало й спорудження 15 артезіанських свердловин для додаткового водопостачання міст. А в Києві і Дніпропетровську будувалися насосно-фільтраційні станції³⁶.

Роботи по відродженню комунального міського господарства велися у 1944—1945 рр. досить швидкими темпами. У досить короткі строки було відновлено роботу електростанцій загальною потужністю 7860 квт-годин та 730 км електромережі. На початок березня 1944 р. почали функціонувати ще 62 лазні та перукарні в містах України. На 23 % довоєнної потужності працював водогін у 74 великих та малих містах. Зокрема, через рік після визволення у Ворошиловграді було введено до ладу 60 км водогонних ліній³⁷. За допомогою військово-інженерних частин та цивільного населення на цей час було відбудовано 83 мости³⁸.

На кінець війни було введено в дію 137 електростанцій, 105 водогонів, понад 210 міських лазень та механічних пралень³⁹. Звичайно, що такі потужності не могли повністю задовольнити життєві потреби городян, особливо за умов швидкого зростання чисельності населення. Однак динаміка відбудовних робіт у цій сфері вселяла надію на швидке поліпшення побуту городян. Їх рівень життя значною мірою залежав від роботи.

На відновлення його роботи у 1944 р. виділялося 47,2 млн крб⁴⁰. Вже у березні 1944 р. в 9 визволених областях у містах ходили трамваї, а у Дніпропетровську навіть у листопаді 1943 р.⁴¹ У Києві на червень 1944 р. був відновлений трамвайний рух на шести маршрутах. Потроху починало функціонувати тролейбусне господарство у Сталіно, Харкові, Києві. У Харкові та Одесі з метою якнайшвидшого відновлення роботи міського транспорту було заасфальтовано 58 000 м² шляхів⁴².

Цікаво відзначити, що ще в ході війни — 22 лютого 1945 р., було прийняте перспективне рішення про будівництво метрополітену в Києві⁴³.

Певне уявлення про темпи відбудови міського транспорту у визволених містах України дає таблиця № 2.

Таблиця 2⁴⁴

Назва міста	Кількість вагонів			
	Трамвай		Тролейбус	
	1941 р.	1944 р.	1941 р.	1944 р.
1. Ворошиловград	81	—	—	—
2. Дніпропетровськ	262	73	—	—
3. Житомир	17	5	—	—
4. Запоріжжя	98	—	—	—
5. Сталіно	277	114	12	2
6. Кіровоград	35	—	—	—
7. Полтава	—	—	—	—
8. Київ	438	88	47	—
9. Харків	430	120	27	—
Всього:	1638	400	96	2

Отже, слід визнати, що хоча в 1944—1945 рр. заклади комунального господарства і відновили свою роботу у досить незначному обсязі, але все ж таки певним чином змогли вплинути на загальний рівень життя городян. По-перше, навіть часткове введення в дію лазень, перукарень, водопроводу, каналізації дало можливість підтримати належний санітарний стан у великих містах, і, по-друге, відновлення, хоч і не повністю, трамвайного руху істотно полегшило сполучення між центром та віддаленими районами міст. У цілому все це сприяло налагодженню нормального ритму життя в містах.

§ 4. ШЛЯХИ ВИРІШЕННЯ ЖИТЛОВОЇ ПРОБЛЕМИ У ВИЗВОЛЕНИХ МІСТАХ УКРАЇНИ

У досліджуваний нами час житлова проблема у містах була надзвичайно складною, її розв'язання межувало з багатьма найгострішими завданнями того часу. Однак ситуація вимагала одночасного вирішення усього великого обсягу нагальних проблем.

Як вже зазначалося вище, у містах України відбулися значні зміни у розподілі житла, що обумовило додаткові труднощі у розміщенні людей навіть у вцілілих будинках. Багато квартир заселялися стихійно, без ордерів, або по тимчасових документах.

Тому одним з перших кроків у справі наведення певного порядку в розподілі житла було впорядкування та інвентаризація існуючих резервів житлового фонду в містах. Ці заходи проводилися паралельно з "паспортизацією"* міських жителів. Протягом 1944—1945 рр. було проведено кілька таких обліків.

У березні (з 1 по 25) та 11 квітня 1944 р. за рішенням РНК УРСР у Києві проводилися перереєстрація населення та інвентаризація житла. На кожний вцілілий та придатний для проживання будинок заводився паспорт, а на квартиру — спеціальна картка.

Ці заходи дали можливість провести свого роду перепис населення, що допомогло не тільки вирішити питання про забезпечення міського населення житлом, а й планувати продуктове постачання міст. Зіставлення даних карткових бюро, результатів інвентаризації житлового фонду та паспортизації населення дали змогу визначити чисельність міського населення та регулювати її. У кожному великому місті створювалися спеціальні комісії, які мали вирішувати питання про доцільність переїзду туди громадян. Встановлювався суворий порядок щодо переселенців — вони повинні були мати спеціальний аргументований виклик від відповідної державної установи або Наркомату. Самовільно в'їжджати до міст заборонялося.

На першочергове повернення до великих міст мали право певні категорії громадян — інваліди війни, родини військовослужбовців**, які зобов'язані були отримати від воєнкоматів спеціальний дозвіл; спеціалісти, які мали виклик, працівники реєвакуйованих підприємств, установ та закладів культури і науки. Суворе дотримання закону підтримувалося й організацією на під'їзних шляхах, станціях спеціальних загороджувальних контрольних пунктів перевірки. Водночас вживалися дії репресивного характеру щодо окремих категорій громадян. Так, 19 лютого 1944 р. Київський міськком партії прийняв постанову, поряд з якою, зокрема, передбачалося виселення за 50-ти км зону від столиці певних категорій громадян, що мешкали у Києві під час окупації⁴⁵. Продовжуючи роботу в

* Реальна паспортизація, тобто забезпечення мешканців міст документами офіційного характеру, нагтовхнулася на значні труднощі, обумовлені гострим дефіцитом паперу. На початку 1944 р. для забезпечення населення тільки столиці України паспортами необхідно було близько 2 тон паперу, який не могли вишукати у той час.

** Згідно із законом від 5 серпня 1941 р. за ними зберігалася житло, яке вони займали до евакуації.

цьому напрямі, 5 квітня 1944 р. Київська обласна Рада депутатів трудящих та Київський міськком партії прийняли спільну постанову "Про дотримання паспортного режиму в м. Києві", в якій, зокрема, зазначалося: "З метою дотримання паспортного режиму, проведення обліку населення в 50-ти кілометровій зоні... зобов'язати обласне Управління міліції відселити з 50-ти кілометрової зони осіб, що підпадають під паспортне обмеження, а також осіб, що прибули у зону під час німецької окупації і після визволення цієї зони, і які не являються корінними мешканцями 50-ти кілометрової зони, окрім осіб, викликаних на роботи із східних районів..."⁴⁶

Під цей закон підпадали особи, які співробітничали з окупаційними органами влади, поліцаї та їх родини (в окремих випадках) повії та деякі інші категорії громадян, перелік яких був встановлений чинним законом. Вони виселялися з міста через 24 години після повідомлення їм цього рішення.

Необхідність дотримання цього закону диктувалася реаліями часу. Певним чином це було й покаранням, про ступінь суворості якого довелося розбиратися з часом...

Розселення людей, які прибули законним шляхом у місто, відбувалося тоді головним чином за рахунок ущільнення вже заселених квартир. Окремим категоріям громадян, визначеним спеціальним законом, надавалося індивідуальне житло. Це стосувалося насамперед народних артистів, науковців, воєначальників, відповідальних працівників держустанов та Наркоматів тощо. Проте переважна більшість людей змушена була тулитися по 5—6 чоловік в одній кімнаті. Процес забезпечення житлом міських жителів значно ускладнювався через зростання припливу людських мас до великих міст. Так, за даними міліції, до Києва, не рахуючи військовослужбовців, які були на окремому обліку у військоматах, з 25 березня по 25 квітня, тобто за один місяць, прибуло 12 тис. чоловік⁴⁷.

У Києві, за переписом 1939 р, проживало 980 тис. чоловік. У травні 1944 р., за даними міліції, — 340 тис., за даними карткового бюро (більш точні дані — *Т.В.*), — 420 тис. чоловік, тобто половина довоєнної кількості. Було зруйновано 26 % житлової площі міста. Отже, виходячи з цих цифр, у Києві можна було розселити 660 тис. чоловік⁴⁸. При цьому мала залишитися ще й вільна площа. Однак, внаслідок нерівномірного розподілу житла, зловживань у цій справі виникали гострі проблеми. Так, цілий ряд відповідальних осіб, користуючись нагодою, "вибивав" для себе та своїх родин замість двох кімнат,

які вони займали до війни, по п'ять, тобто покращували свої житлові умови.

Окремої розмови заслуговують робітники НКВС. Про їхні зловживання говорилося, зокрема, і на засіданні з житлового питання у заступника голови РНК, що відбулося 9 травня 1944 р.: "Працівники цього наркомату одними з перших вибирали свої ліміти на отримання житла на 200 відсотків... Ще таланило їм і броню десь вишукувати. Практикували оті спритники і такі вчинки: заарештували людину, прокурор ще тільки-но розпорядився на квартиру печатку накласти, і доки йшли документи до відповідних інстанцій, щоб на неї ордер виписувати — квартира вже була зайнята⁴⁹. Родина заарештованого, якщо її зовсім не виселяли з міста, мусила поневірятися по чужих кутках, а тилові офіцери НКВС дбайливо обладнували чужими речами свої нові квартири.

Найбільш гостро стояло питання про розселення людей у центрі міста. Так, в Ленінському районі розмістилося 275 організацій, головним чином у житлових будинках, внаслідок чого значно зменшувався житловий фонд району*. Тому там доводилося розселяти людей шляхом ущільнення⁵⁰.

Водночас йшов процес відселення із самовільно зайнятих квартир. Так, в результаті перевірок та паспортизації було виявлено понад 5000 чоловік, що приїхали до Києва без дозволу й незаконно займали квартири⁵¹. Незважаючи на існуючі обмеження, керівники деяких організацій, що поверталися з евакуації, включали до списків не лише своїх працівників, а й численних родичів. Були виявлені факти й кримінального характеру. Знайшлися "спеціалісти" в Києві, які продавали дозвіл на в'їзд до міста. А представник Київського обласного відділу торгівлі навіть запропонував забезпечити хлібом усе місто, якщо усій його родині буде видано дозвіл на проживання в Києві⁵².

Не поодинокими були такі випадки, коли людина приїздила до міста, отримувала квартиру і замість того, щоб йти на виробництво, яке гостро потребувало робочої сили, прямувала торгувати на базар. Тому був запроваджений суворий порядок — спочатку влаштуватися на роботу, а вже потім претендувати на житло.

Так, з Чернігівської області на завод "Більшовик" на початку 1944 р. приїхали 100 чоловік. Оскільки вони працювали на заводі, їх першочергово прописали та забезпечили житлом⁵³.

* У Ленінському районі Києва було зруйновано 60 % житлового фонду.

Серед заходів, спрямованих на обмеження припливу населення до великих міст, були і досить оригінальні для того часу. Якщо громадян, які до війни мешкали в Києві, з квартирних міркувань не могли прийняти у місті, від керівних органів направлявся лист до відповідних організацій Інших областей з проханням сприяти у влаштуванні їх на роботу та забезпеченні житлом.

Одним із шляхів розв'язання житлової проблеми було також передання на баланс великих реевакуйованих підприємств муніципальних будинків. Оскільки місцеві органи влади не мали достатніх коштів на швидку відбудову будинків, то часто заводу або фабриці пропонувалося власними силами відремонтувати їх та вселити туди своїх робітників.

Наприкінці війни родинам військовослужбовців та інвалідам війни почали виділяти ділянки під приватну забудову на околицях міст. Цим категоріям громадян у той час надавалися певні пільги у придбанні будівельних матеріалів.

Початок
відбудови
житлового фонду
визволених міст

З огляду на масштаби руйнувань, яких зазнали великі міста республіки, були складені перспективні плани відбудовних робіт у сфері житлово-комунального господарства.

23 травня 1944 р. ДКО прийняв рішення "Про створення індустріальної бази для житлового будівництва", а РНК СРСР 29 травня 1944 р. ухвалила постанову про заходи по відбудові житлового фонду у визволених районах та розширення житлового будівництва у містах та робітничих селищах⁵⁴.

Будівництво на Україні, і це дуже важливо підкреслити, у 1944—1945 рр. мало характер капітальної відбудови та капітального ремонту. Це було обумовлено цілим рядом причин об'єктивного характеру, зокрема гострим дефіцитом будівельних матеріалів та кваліфікованої робочої сили.

Всі міста, що опинилися в зоні окупації та воєнних дій були повністю або частково зруйновані. З метою кращої організації такого величезного обсягу відбудовних робіт, на початку 1944 р. був створений новий Народний комісаріат по житлово-комунальному будівництву. В його рамках існували спеціальні структури — ОБМЧ (особлива будівельно-монтажна частина) — основні будівельні організації по відродженню міст. Такі ОБМЧ були організовані у Києві, Харкові, Полтаві, Сталіно, Дніпропетровську, Сумах⁵⁵.

Наркомат розпочинав свою роботу без будь-якої матеріально-технічної бази, при повній відсутності інженерно-технічних

кадрів, кваліфікованої робочої сили та підсобних підприємств. Були лише плани. Плани чудові, навіть величезні для того часу, але можливостей для їх втілення у життя майже не існувало. Труднощі у вирішенні житлової проблеми, як вже зазначалося, були обумовлені гострою нестачею будівельних матеріалів. У 1944 р. вироблялося лише 13% довоєнної кількості цементу, 9% будівельної цегли. Тому одним з найважливіших завдань у цій галузі стало створення бази будіндустрії, тобто введення в дію нових заводів республіканського значення, а також обладнання та зміцнення підсобних підприємств, буддворів та майстерень у складі кожної будівельної організації на місцях.

На жаль, і до війни ця галузь промисловості була в республіці серед відстаючих. Наприклад, доводилося використовувати санітарне обладнання таких зразків, які ще десятки років до того в Європі та Америці було знято з виробництва. Однак в процесі відродження галузі було запропоновано спиратися не на старі технології, а розпочати негайну організацію виробничої бази для виготовлення всього необхідного для високоякісного будівництва. З цією метою передбачалося понад державний план спроектувати і спорудити протягом 1945—1946 рр. 22 заводи по виробництву сухої гіпсової штукатурки, опалювальних радіаторів, чавунно-емальованих виробів, вікон та дверей, санітарно-технічного фаянсу, метласької та оздоблювальної плитки, будівельних механізмів, лакофарб, лінолеуму та ін.⁵⁶

Вишукуючи резерви на місцях, робітники та інженерно-технічні працівники промисловості будівельних матеріалів лише у 1944 р. відремонтували 60 пресів для цегельних заводів потужністю 150 млн шт. цегли на рік, привели до належного стану сушильне господарство з річною потужністю 320 млн шт. цегли, відбудували 10 заводських печей потужністю 600 млн шт. цегли на рік та 20 печей для випікання вапна⁵⁷. На 1 січня 1945 р. потужність введених у дію підприємств промисловості будівельних матеріалів республіки становила: по виробництву цегли — 35% довоєнного рівня, черепиці — 29, вапна — 51, гіпсу — 43 та видобутку граніта — 32%⁵⁸.

12 березня 1945 р. РНК УРСР запропонував Голові ДКО проект постанови про передавання Наркомату невеликих підприємств, що вивозилися з Німеччини. Малися на увазі, зокрема, фабрика по виготовленню вікон та дверного полотна (м. Крайнциберг), комбінат по виготовленню дерев'яних та стандартних будинків

(м.Оиельн), такі самі комбінати з м.Рахвиць, Алау; мебльову фабрику (м.Сльс), 3-х рамний лісопильний завод (м.Трсбниць)⁵⁹.

Всі заходи та плани, про які йшлося вище, були розраховані на перспективу. Зводити заводи повинні були люди будівельних професій, а вони були на фронті, бракувало транспортних засобів тощо. В той час конче необхідно було деь розмістити людей, що не мали даху над головою. Лише у такому індустріальному центрі, як Донбас для робітників чорної металургії у стислі строки необхідно було відновити 1500 тис. м² житлової площі⁶⁰. Тому головним завданням стало використання наявних будівельних матеріалів. Саме життя диктувало форми та методи роботи для будіндустрії.

Отже, у 1944—1945 рр. відбудова промислових центрів України була можливою лише за умов максимального використання місцевих будівельних матеріалів (пробуджених шлаків, відходів при збиранні зруйнованих будинків, ґрунтоблоків та ін.), а також застосування нових матеріалів, насамперед гіпсу, яким заміняли ліс і цемент. У 1944 р. у Сталінській області розпочалося спорудження 9 заводів високоміцного гіпсу⁶¹. Наприкінці року вони вже мали дати 200 000 тон продукції, а подальший розвиток їх потужностей міг би забезпечити не лише Донбас, але й інші міста республіки⁶².

Як вже зазначалося, базою будівельних матеріалів у зруйнованих містах певною мірою мали стати самі руїни. У діло йшло обпалене залізо, чорні, вкриті кіптявою балки, зігнуті, понівечені вибухами та вогнем ферми перекриттів. Збиралася цегла, вцілілі віконні рами, двері залізні вироби і навіть цвяхи. У той час на відбудові міст були успішно використані мільйони штук цегли, видобутої з руїн, тисячі тон дахового заліза та металевих блоків та інших вже вживаних матеріалів.

Слід зазначити, що у перші мирні для визволених міст дні на будівельних майданчиках дотримувався режим суворої економії та ощадливості стосовно використання матеріалів. Це пояснювалося високою свідомістю людей, які розуміли, що кожна видобута з руїн цеглина буде використана з найбільшою користю для справи. Свідки пригадують, як дбайливо штабелювали люди уцілілі дошки, цеглу та каміння на розбиранні руїн Хрещатика та інших вулиць міста.

Та не в усіх зруйнованих містах можна було піти таким шляхом. Так, внаслідок грандіозних масштабів руйнувань у центрі Мінська місцеві органи влади вирішили розрівняти руїни

та підняти рівень асфальту за рахунок старих будівель. Отже, мінчани поховали під землю центр свого старого міста, яке стало мовчазним пам'ятником війни. Так само зробили і у Воронежі, масштаби руйнувань у якому були ще більшими.

У цих містах недоцільно було відбудовувати наземні споруди через повне руйнування підземних комунікацій. Відомо, що останні коштують дуже дорого і якщо вони вціліли, є сенс на їх базі вести відбудовні роботи на поверхні. Саме тому стало можливим швидке відродження Хрещатика.

23 червня 1944 р. за ініціативою РНК УРСР у Києві відбулося засідання працівників Українського філіалу Академії архітектури Союзу РСР. На ньому обговорювалися питання відбудови міст та сіл України. В той же день РНК УРСР прийняв постанову про проектування забудови центральної вулиці Києва — Хрещатика⁶³, який, між іншим, планувалося розширити майже вдвічі.

В процесі відбудови міст застосовувався науковий підхід до їх перспективного розвитку. Так, вже навесні 1944 р. РНК УРСР та ЦК КП(б)У прийняв постанову "Про відродження м. Харкова". Ця постанова вимагала під час розробки схеми відбудови у межах 1943—1944 рр. скласти демографічну гіпотезу, виходячи з кількості населення, що складалося з робітників оборонної промисловості, працівників культурно-освітніх закладів, охорони здоров'я, побутового обслуговування, торговельної мережі, а також службовців партійно-радянського апарату з урахуванням тимчасового розміщення в Харкові столиці.⁶⁴ Як впливає з наведеної постанови, справа планування майбутньої забудови міст була позбавлена механічного підходу.

Тоді ж було прийнято постанову РНК УРСР та ЦК КП(б)У "Про заходи по забезпеченню забудови та відбудови міст, зруйнованих німецькими окупантами". В ній, зокрема, "з метою запобігання самовільного забудування..." пропонувалося: "1. Заборонити всім організаціям, підприємствам, закладам та приватним особам провадити забудову (відбудову, ремонт, прибудови, надбудови, нові будівлі), спорудження всіх видів споруд у міській та приміській зоні без санкції міськради та міського архітектора... 3. Зобов'язати облвиконкоми та міськими Рад депутатів трудящих Ворошиловградської, Сталінської, Харківської, Полтавської, Сумської, Чернігівської, Дніпропетровської, Запорізької та Київської областей до 20 грудня 1944 р. подати на розгляд РНК УРСР пропозиції про реконструкцію, консервацію або знесення деяких закладів.

кварталів, великих цивільних будівель, а також списки підприємств, запланованих до перенесення на інші майданчики..."⁶⁵

Ще під час війни були розроблені генеральні плани Чернігова, Запоріжжя, Полтави, Вінниці, Сум, Слов'янська, Артемівська та ін. Були складені проекти відбудови 8 театрів, 17 вокзалів, серед них для Києва, Харкова, Львова, Полтави, Кам'янця-Подільського, Кременчука та Миргорода. Реалізація більшості з них розпочалася ще до закінчення війни⁶⁶.

Проблема
будівельних
кадрів

Великий обсяг робіт вимагав великої кількості робочої сили. У короткі строки укомплектувати будівельні загони було практично неможливо.

Створилася ситуація, коли вирішення завдання було реальним лише за умов вжиття мобілізаційних заходів — не зовсім популярних, але дійових в екстремальній ситуації воєнного часу. Отже, у 1944—1945 рр. для потреб оборонної промисловості, відбудови індустріальних центрів, будівельної індустрії були використані широкі мобілізаційно-примусові заходи*.

Оскільки переважна більшість чоловіків знаходилася на фронті, на лісах будівельних майданчиків стало більше жінок, ніж це було у передвоєнні роки. Вони становили 32 % будівельників (23 % — на початку війни)⁶⁷.

Певне поповнення будівельних організацій міст України відбулося за рахунок випускників шкіл ФЗН та ремісничих училищ. Багато робітників будівельних професій згодом почали повертатися з партизанських загонів, з тилу, куди вони були евакуйовані на початку війни. До того ж, враховуючи складність становища у галузі, були демобілізовані з лав Червоної Армії фахівці будівельних професій, архітектори. Це були ті перші спеціалісти, які розпочали відбудову міст України.

Однак повернемося до мобілізаційних заходів, які у той час відіграли неабияку роль у розв'язанні проблеми будівельних кадрів. У Москві працював спеціальний Комітет по обліку та розподілу робочої сили, тобто це питання вирішувалося централізовано що негативно впливало на розробку мобілізаційних планів щодо окремих регіонів України.

Мобілізація робочої сили проводилася за суворо встановленим порядком. До Москви з місць надсилалися телеграми-запити щодо робочої сили для тих або інших робіт — в основному на важливі промислові об'єкти та відбудову житлово-комунального

* На визволеній території УРСР у той час працездатного населення було лише 18 % від довоєнного рівня.

господарства міст. За цими запитами складалися так звані "рознарядки" по мобілізації. У різні куточки країни летіли директиви-накази, за якими місцеві органи влади мали будь-що набрати необхідну кількість людей і направити їх до місця призначення. При цьому, звичайно, ніхто не враховував особисті побажання людей. Бо навіть широко вживане у тих документах слово "перевезти" підходить більше до худоби, ніж до людей...

Були складені відповідні плани по залученню додаткової робочої сили для використання у будівництві. Потреба в ній на IV квартал 1944 р. становила, за довідками відділу робітничих кадрів, 40 000 чол. Постановами РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 14 квітня та 16 серпня 1944 р. планувалося залучити за рахунок вільного найму та мобілізації, відповідно, 30 000 чол. та 14 500 чол.⁶⁴ Однак ці постанови, фактично, не були виконані. Так, у західних областях замість запланованих 14 500 було мобілізовано лише 1504 чол, що становило 13,8%⁶⁹. Зривалися плани мобілізації і по деяких інших областях республіки. Так, у Житомирській області план було виконано лише на 27,7 %.

Внаслідок мобілізації відбулися істотні переміщення населення. Так, з Вінницької області до Сталінської переїхали 2267 чол, з Кам'янець-Подільської до Ворошиловградської і Харківської — 2113 чол, з Житомирської до Києва — 610 чол.⁷⁰ За остаточними підрахунками, на 1.1.1945 р. до Наркомату житлово-цивільного будівництва з інших областей республіки було залучено на відбудову міст 23656 чол.⁷¹ За цими цифрами стоять конкретні люди, кожен із своєю долею, проблемами, які, звичайно, у той час мало хто враховував.

Особливо слід, на наш погляд, спинитися на мобілізації робочої сили із сільської місцевості. У відповідній постанові Наркомату житлово-цивільного будівництва рекомендувалося при проведенні цієї роботи ширше використовувати позитивний досвід Харківської області, яка прийняла рішення "рекомендувати" кожному колгоспу області (у той час рекомендації, як відомо, носили характер наказу) направити по 1 колгоспнику, який має будівельну спеціальність, до свого обласного центру. Це давало можливість одержати на будівельний сезон майже 20 робітників без відчутних збитків для самих колгоспів.

Залучення сільських трударів до роботи на будівництві стало у той час дуже серйозною проблемою для місцевих органів влади, бо саме вони (селяни) були причиною плинності кадрів у галузі.

Мобілізованих із сільської місцевості можна умовно поділити на дві категорії. Для першої, переважно з приміської зони та дуже пограбованих німецькими окупантами сіл, де рівень життя був надзвичайно низьким, залучення до відбудовних робіт та переїзд до міст вважалося певним благом. У містах вони мали змогу згодом отримати паспорт (що було немаловажним для того часу), мати гарантоване карткове та промислове постачання, одержати місце у гуртожитку і взагалі користуватися пільгами, що надавалися робітникам будівельних професій.

Друга категорія мобілізованих із сільської місцевості (таких була переважна більшість) сприймала своє переселення до міст як справжнє лихо. Особливо це стосувалося жителів західних областей України. Селяни з боєм у серці залишали своє господарство. Звиклі до роботи на землі, вони ніяк не могли призвичаїтися до міських умов життя. І саме вони частіше від усіх інших самовільно залишали робочі місця й тікали додому. Звісно, у той час це називалося дезертирством. До них вживали адміністративних заходів і примушували працювати на будівельних майданчиках, але вони знов і знов поверталися до своїх домівок.

Такий стан справ, звичайно, не міг залишатися поза увагою місцевої влади. Заради справедливості слід сказати, що становище західноукраїнських селян, яке призводило до дезертирства, знаходило розуміння у окремих керівників. Зокрема, в одному з документів серед причин плінності кадрів зазначалося: "...Основними причинами дезертирства з місця роботи є незадовільне матеріально-побутове становище, хибна практика мобілізації, коли місцеві (західного регіону — *Т.В.*) органи влади не вникають у можливості мобілізації того чи іншого громадянина, в результаті чого мобілізують хворих та інвалідів, які ні в якому разі не можуть використовуватися на будівельних роботах, або осіб, що залишають своє господарство без догляду, що згодом змушує їх повертатися до місць свого мешкання додому"⁷².

Однак стан справ у будівельній галузі, гострий дефіцит робочої сили змушував вдаватися до мобілізаційних заходів. Тому нагальною стала проблема поліпшення життя та умов роботи мобілізованих. З цією метою були виділені спеціальні кошти для "підйомних" мобілізованим робітникам, видавалися ще й спеціальні кошти для переїзду від місця проживання до місця роботи.

Та незважаючи на вжиті заходи робочих рук не вистачало. За даними Наркомату житлово-цивільного будівництва, на

1944 р. необхідно було 30443 робітників будівельних професій. Фактично потреби галузі задовольнялися лише на 48%⁷³. Погіршувала стан справ і величезна плінність кадрів. Наркомат, незважаючи на вжиті ним заходи, не міг закріпити на будівництві робітників. Це мало цілий ряд причин. Так, погано була поставлена організація праці та навчання робітників. Робітничий контроль, покликаний займатися питаннями побуту і праці, був майже відсутній. У гуртожитках умови були вкрай незадовільними. Люди спали по двоє на одному ліжку чи нарах, не було постільної білизни та багато чого іншого, необхідного людині для пристойного існування. Незадовільним було й харчування. І це при тому, що праця на будівництві була надзвичайно виснажливою. Мало хто був у змозі витримати такі умови існування. Отже, будівельна індустрія трималася в основному за рахунок патріотизму хлопчаків та дівчат з ФЗН.

Тут не зайвим буде згадати і напружену працю місцевих органів влади від республіканського до районного рівней. Не всі відповідальні працівники були статистами-функціонерами, багато з них днювали й ночували у своїх кабінетах, майже цілодобово приймали громадян з особистих питань. Часто у вихідні дні вони разом з населенням міст виїжджали на заготівлю лісу та розбирали руїни. Це робилося ними не для того, щоб сфотографуватися разом з відбудовниками для газети, а для того, щоб у важкий час особистим прикладом кликати людей до праці, бути поряд з ними... Сьогодні стало дуже модним стригти всіх під одну гребінку. Але ні у якому разі не можна зраджувати людей, нехтувати їхніми заслугами, ігнорувати пам'ять та історичні події

Повертаючись до питання плінності кадрів у Наркоматі житлово-цивільного будівництва, треба зазначити, що за два роки — 1944 та 1945 вона трималася на досить високому рівні. Будівельні кадри мінялися майже на половину. У 1944 р. будівельні майданчики облишили 18 079 чол, або 46,5% від загальної кількості тих, хто прийшов на роботу; у 1945 р. лише за I кв. галузь поповнили 2 232 робітника, яких ще треба було вчити, а пішли з неї — 3833, які вже оволоділи професією⁷⁴.

Так, у Києві наприкінці 1944 на початку 1945 рр. налічувалося 30% від потреби будівельних кадрів, а по Україні в цілому — 50%⁷⁵. Необхідно було негайно вживати дійових заходів, тому що дефіцит робочої сили та будівельних матеріалів могли призвести до повної зупинки відроджувальних робіт на окремих об'єктах.

Одним з вже згадуваних джерел додаткової робочої сили, залученої у 1944—1945 рр. на відбудову міст та розбирання руїн, були військовополонені. Вони використовувалися, наприклад, в управлінні Хрещатикбуду, створеного спеціально для відбудови центральної магістралі столиці України. Для утримання військовополонених влаштувалися спеціальні табори, звідки їх під конвоєм виводили на роботу. Праця військовополонених, за свідченнями архівів, застосовувалася із серпня — вересня 1944 р. Вже в серпні військовополонені перевозили обладнання для Хрещатикбуду. На цій роботі ними було відпрацьовано 130 людино-днів. Руїни розбирали щоденно крім 3 та 10 вересня). Поступово чисельність зайнятих на цих роботах збільшилася від 130 до 596 чол. щоденно. За жовтень 1944 р. військовополонені відпрацювали 12000 людино-днів⁷⁶.

Праця військовополонених на будівельних майданчиках використовувалася і після війни. Так, на ім'я заступника наркома внутрішніх справ Союзу РСР В.В.Чернишова була направлена телеграма від заступника секретаря ЦК КП(б)У по будівництву та будівельним матеріалам І.Лебеда з проханням виділити додаткову кількість військовополонених "для відбудови міст України". Зокрема, пропонувалося направити на роботи у вересні — жовтні 1945 р. 6 000 військовополонених, в тому числі для Києва — 2 000 чол. Згідно з постановою ДКО від 4 червня 1945 р. за № 8921 та постановою РНК УРСР від 18 червня 1945 р. Наркомцивільбуду було виділено 15300 військовополонених⁷⁷ для відбудовчих робіт у містах України. Отже, в той час військовополонені стали відчутним додатковим джерелом поповнення робочої сили в будіндустрії.

Розглядаючи проблеми, що виникали під час відбудови житлового господарства міст України, не можна окремо не спинитися на роботі вже згадуваного тресту Хрещатикбуду. Цій будові відводилося неабияке місце і в першу чергу виділялася робоча сила. На цьому прикладі можна розглядати всі хиби та недоліки у роботі будівельної індустрії того часу. Науковці, досліджуючи цю тему, головним чином зосереджувалися на висвітленні героїзму відбудовників. Не заперечуючи взагалі значення трудового піднесення, яке панувало на цій будові, звернемося до прикладу Хрещатикбуду для того, щоб проілюструвати труднощі, з якими довелося зіштовхнутися на об'єкті.

РНК УРСР постановою № 537 від 25 травня 1944 р. "Про розбирання зруйнованих будівель, розчищення та підготовку до відбудови вулиці Хрещатик та центральних кварталів м. Києва" запропонував; "... а) організувати при Міськвиконкомі Управлін-

ня по відбудові та реконструкції вул. Хрещатик та центральних кварталів м.Києва; б) зобов'язати Виконком Київської міської Ради депутатів трудящих мобілізувати у II кв. 1944 р. у відповідності з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 лютого 1942 р. на 7 серпня 1943 р. з числа населення м.Києва 12000 чол. для роботи по підготовці до відбудови вул. Хрещатик та центральних вулиць м.Києва"⁷⁴.

У перші дні після визволення Києва від німецько-фашистських загарбників кияни з великим натхненням взялися за відбудову свого міста. Основну увагу було прикуто до розбирання руїн Хрещатика. Щоб швидше залікувати жахливі наслідки війни, вдалися до методу "народної будови", тобто всі роботи проводилися киянами власними силами, засобами, матеріалами, інструментами, і безоплатно. У вихідні дні, в будні перед та після робочого дня люди приходили на розбирання руїн улюбленої вулиці. Проте високі темпи роботи трималися недовго. На це були серйозні причини. Поступово увагу відбудовників довелося відволікати на інші об'єкти, адже зростання населення у місті вимагало великої кількості житла, що, в свою чергу, потребувало робочих рук. На темпи роботи істотно впливали й погодні умови. І не зайвим буде наголосити на тому, що наснага та ентузіазм, не підтримані матеріально, також не можуть бути вічними»

Так, за довідками, період з 1 по 10 квітня 1944 р. характеризувався помітним зниженням виконання плану на розбиранні руїн, що пояснювалося сніговими заносами: Про це свідчить таблиця № 3

Таблиця № 3

Назва району міста	Фактично відпрацьовано (люд.-дн.)	До плану у %
Петровський	1193	23,5
Молотівський	1018	20,0
Ленінський	500	16,0
Сталінський	363	7,2
Жовтневий	344	6,0
Кагановицький	284	5,2
Залізничний	71	1,4
Кіровський	56	1,2
Трест пересування та управління	1257	24,7
Всього:	5086	

Отже, кількість виходів на цю ділянку відбудовних робіт знизилася на 75 % у порівнянні з попереднім часом⁷⁹.

У листопаді 1944 р. цей показник продовжував зменшуватися. Так, за 20 днів планувалося відпрацювати 10300 людино-днів, а реальна цифра становила 3794, тобто третину від наміченого в тому числі по районах:

Подільський	87 %	Ленінський	31 %
Кіровський	53 %	Молотівський	30 %
Сталінський	33 %	Жовтневий	20 %
Кагановицький	32 %	Залізничний	11 % ⁸⁰

Як випливає з наведених цифрових показників, Хрещатикбуд ніяким чином не мав права претендувати на звання "передової" будови. Однак, у той час людям необхідні були взірці для наслідування і, мабуть, тому ця будова стала на довгі часи центром уваги преси.

Таким чином, ми впевнилися, що відбудовні роботи велися недостатньо високими темпами, незважаючи на те, що протягом 1944—1945 рр. місцеві органи влади, Наркомат житлово-цивільного будівництва намагалися вживати конкретних дійових заходів для поліпшення справ у цій важливій галузі. На 1 вересня 1944 р. загальне виконання річного плану капітального будівництва становило лише 25%. Підсумовуючи труднощі, які доводилося долати у перший рік після визволення, можна виділити головні причини, що гальмували темпи робіт у будівництві житла: гострий дефіцит кваліфікованої робочої сили, невиконання плану мобілізації, нестача будівельних механізмів, слабка трудова дисципліна. Кожну з цих причин можна пояснити ще десятьма іншими. Проте головною з них, і цього не можна ні у якому разі забувати, була війна. Виснажлива і кровопролитна, яка вимагала величезних матеріальних витрат і найціннішого — людського життя.

Однак попри всі труднощі, завдяки вжитим заходам, на кінець війни асе ж вдалося досягти певних результатів. На 1 червня 1945 р. було відбудовано та споруджено заново 10,3 млн м² житлової площі. Житловий фонд міст і робітничих селищ досяг 75 % від рівня 1940 р.⁸¹ Проте стан із житлом, особливо з огляду на повернення з евакуації великої кількості міського населення і розміри руйнувань, продовжував залишатися складним. Потреби набагато перевищували наявні можливості будіндустрії ще довгі повоснні роки-

§ 5. ПРОБЛЕМИ ПОСТАЧАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРОДУКТАМИ ХАРЧУВАННЯ

Після визволення території республіки від нацистських загарбників нагальною проблемою та неодмінною умовою нормалізації життя стало налагодження постачання населення продуктами харчування, предметами першої необхідності. Жорсткою регламентацією постачання було запровадження карткової системи.

У воєнних умовах фонд предметів споживання, призначений для цивільного населення, різко зменшився. Збільшилося воєнне споживання. Але задовольняючи потреби фронту, держава мала дбати і про підтримання життєвого рівня трудящих. З цією метою використовувалося нормування, диференціювання з урахуванням завдань воєнної економіки. Нормоване постачання з централізованих державних фондів — це не єдине джерело надходження продуктів харчування до столу міського населення. Екстремальна ситуація породжувала нові додаткові джерела отримання продовольства. До них відносились організація відділів робітничого постачання, через мережу якого працююче населення забезпечувалося продуктами, колективне та індивідуальне городництво робітників та службовців, підсобні господарства підприємств, приватна та базарна торгівля ⁷⁸

Диференційоване, або нормоване, постачання населення продуктами харчування було необхідною умовою і мало декілька об'єктивних причин. Для залучення нових кадрів у промисловість, зацікавленості громадян в виробничій діяльності, підвищення продуктивності праці вводилися певні нормативи у продуктовому постачанні окремих верств городян. Зайняті на важких роботах отримували більше, не обминули увагою і інвалідів війни, родини військовослужбовців.

Продовольчі норми для робітників та інженерно-технічних працівників, зайнятих на відбудові підприємств чорної металургії, електростанцій, хімічної промисловості, електропромисловості та машинобудування, становили на місяць 3500 г м'яса, 1 кг риби, 900 г жирів, 3000 крупи та макаронів, для робітників, зайнятих на відбудові міського господарства, відповідно — 1200, 300, 800; для утриманців — 500, 200, 600; для дітей — 400, 300, 800 г ⁸².

Промислові райони, зокрема Донбас, були у центрі неослабної уваги. З перших днів визволення його ДКО СРСР запровадив для всіх зайнятих на підземних роботах норму — 1 кг хліба на день. Окрім того, шахтарям згідно з постановою ДКО від 16. VII. 1944 р.

було встановлене літерне харчування за підвищеними нормами, а також їм та їх сім'ям подавалася одноразова продовольча допомога⁴³. Інженерно-технічним працівникам, що були зайняті на відбудові шахт Донбасу, встановлювалася норма — 700 г хліба на день.

Як завжди, з поля зору органів влади "не випали" керівні працівники всіх рангів, які ще раніш за шахтарів були поставлені на літерне харчування. Постановою ДКО від 16.І.1944 р. № 4958 встановлювалося додаткове харчування для партійних, комсомольських, радянських та господарських працівників за I, II, III категоріями, що передбачало понад усе ще й додаткову вечерю⁴⁴.

З наведених даних ясно, що більшими пільгами та увагою користувалися (як і в інші часи) функціонери всіх рівнів.

Було встановлено влітку 1944 р. додаткове харчування для фізкультурників першого розряду, які брали участь у змаганнях. Вони отримували харчування за нормами СП-Ф⁴⁵.

Не забули також і про найменших громадян країни, надавши згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. жінкам, що годували немовлят, право мати подвійне харчування.

Як видно з цього переліку, органи влади намагалися витримати принципи соціальної справедливості, хоча й не з усіма "привілейованими" можна погодитися.

Коло громадян, охоплених нормованим постачанням продуктами харчування, не було постійним. Так, якщо на кінець 1943 р. у Києві воно включало лише робітників, зайнятих на відбудові основних промислових підприємств міста, працівників лікарень, дитячих будинків, Хрещатикбуду, то вже з 1 лютого 1944 р. до нього входили й утриманці та непрацездатне населення міста. Цю речі, кількість населення Києва, що була взята на нормоване постачання, становила 305,1 тис. чол., з них працюючих—194,7 тис, утриманців—110,4 тис чол.⁴⁶

Окремі категорії населення столиці України забезпечувалися продуктами харчування через мережу спеціальних магазинів системи Гастрономторгу. Цей перелік дає досить чітке уявлення, за якими принципами здійснювалося нормування у той час

У магазині № 1 обслуговувалося населення загальною кількістю 2 243 чол. існували спеціальні перепустки. Їх мали: науковці зі званням професора, доцента, зав. кафедрою та кандидати наук, члени спілки письменників, а також заслужені артисти.

Магазин № 2 обслуговував також 2 243 чол. Список включав громадян, що постачалися за I та IV категоріями. Серед них були: працівники міськкому та обкому партії, міського та

обласного виконкомів, Наркомату торгівлі, Верховної Ради УРСР, Наркомату іноземних справ, міськкому та обкому комсомолу, Держконтролю та Держкоммінфіну.

Магазин № 3 був розрахований лише на 701 чол. — співробітників ЦК КП(б)У та РНК УРСР.

У магазині № 4 отоварювався 1571 чол. з числа працівників Наркоматів, республіканських та обласних організацій, що постачалися по 1-й категорії, але не увійшли в обслуговування по магазину № 2.

5 та 6-й магазини були призначені для робітників II та I категорій депутатів та ін.⁸⁷

Загальний контингент населення, взятий на нормоване постачання у визволених районах УРСР, за станом на 1 січня 1944 р. становив по 9 областях 4 806,2 тис. чол, тобто 234% до загальної кількості. У загальному контингенті, взятому на постачання, представники провідних галузей промисловості (чорної металургії, вугільної, машинобудівної промисловості, НКШС та ін.) становили 39,6% до загальної кількості міського населення

Нормування під час війни дозволило державі вирішити у важких умовах воєнного часу такі завдання:

а) забезпечити населення в першу чергу найважливішим продуктом харчування — хлібом*;

б) використати найбільш раціонально в інтересах обороноздатності країни обмежені ресурси продовольства, надаючи перевагу насамперед робітникам провідних галузей народного господарства, сприяючи підвищенню продуктивності праці;

в) підтримати рівень харчування матерів, що годували немовлят, та деяких інших категорій населення.

Карткова система — гарант нормованого постачання населення	Ведучи мову про нормування продуктів харчування, слід зазначити, що певним гарантом розподілу харчів серед населення визволених районів були у той час картки.
--	--

Карткову систему постачання цивільного населення міст запровадили відразу ж після визволення перших населених пунктів республіки.

Жителі визволених міст України, що постачалися по картках, ділилися на чотири умовні групи: 1) робітники та прирівнені до них; 2) службовці та прирівнені до них; 3) утриманці та прирівняні до них; 4) діти до 12 років включно.

* Карткові норми хліба у 1943—1945 рр. були диференційовані менше, ніж інших продуктів харчуванням.

З метою регулювання цієї системи постачання у складі Наркомату торгівлі СРСР було утворено Управління по нормованому постачанню. На місцях почали працювати спеціальні апарати, які видавали населенню картки та контролювали здійснення нормованого постачання.

З метою забезпечення регулярної видачі карток населенню були створені бюро продовольчих та промислових карток. Спочатку вони функціонували при РНК республіки та виконавчих комітетах, а з серпня 1943 р. перейшли у відання наркомату торгівлі.

Обласні карткові бюро продовольчих та промислових товарів відповідали за виготовлення карток та забезпечення ними населення через підприємства, установи, учбові заклади і домоуправління.

Для виконання контрольних функцій існували контрольно-облікові бюро. Всі торговельні підприємства громадського харчування повинні були здавати цим бюро талони карток на підтвердження реалізації нормованих продуктів харчування. На них була покладена також щомісячна перевірка фактичних контингентів населення, для яких виділялись централізовано фонди споживання.

Слід зазначити, що подекуди у торговельній мережі, через те, що існували певні труднощі із виготовленням самих карток, забезпечення населення продуктами харчування та промисловими товарами на перших порах відбувалося за спеціальними списками та разовими талонами.

У Києві з метою регулювання розподілу продуктів харчування у перші дні після визволення були введені десятиденні разові талони, а вже з 1 січня 1944 р. — місячні обідні картки. Для проведення контрольної роботи поряд із міським контрольно-обліковим бюро, у всіх районах міста були створені свої карткові бюро, які стали до роботи з 1 грудня 1943 р.⁸⁹

До перших кроків постачання за картками можна віднести і постачання за денними та разовими талонами, що практикувалися відразу після визволення у деяких великих містах України.

Першим заходом по нормалізації та дійовому функціонуванню карткової системи було налагодження друку самих карток, їх бланків.

За постановою ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 21.12.1943 р. № 552 виготовлення карток для населення Харкова, Чернігова, Полтави, Сум та інших визволених міст України провадилось у Харкові централізовано^{*90}.

* З перших днів визволення картки для населення столиці України друкувалися у Києві

Були труднощі у друкуванні карток, зумовлені об'єктивними умовами того часу. Поліграфічна промисловість, як і інші галузі народного господарства, гостро відчувала дефіцит сировини, транспортних засобів. Внаслідок цього не завжди вчасно друкувалися картки на наступний місяць. Наркомат торгівлі УРСР, що як нам відомо, відповідав за цю сферу, звертався до РНК республіки із проханням вжити дійових заходів щодо поліпшення стану справ.

Так, у січні 1944 р. у листі-скарзі на адресу РНК УРСР зазначалося: "Управління у справах поліграфії та видавництва при РНК УРСР до цього часу зволікає питання з друкуванням карток на лютий 1944 р, мотивуючи тим, що:

1) відсутній візерунковий папір для друкування карток на хліб та інші продукти;

2) відсутнє паливо у друкарнях видавництва "Комуніст", що було виділене за призначенням для друку карток на продовольство, на хліб.

Наркомат торгівлі просить:

1) Дати вказівку про терміновий друк продовольчих хлібних карток управлінню в справах поліграфії та видавництва за заявкою Харківського обласного торгу, тому що в іншому випадку забезпечення населення Харкова, Чернігова, Полтави, Сум картками на хліб та продовольство по фондам знаходиться під загрозою зриву..."⁹¹

Згодом друкування карток у Харкові завдяки вжитим заходам було налагоджене. Ситуація дещо стабілізувалася. Із визволенням інших міст України виготовлення карток було розгорнуте і там. Хоча іноді існуючі можливості поліграфічної бази республіки використовувалися не досить раціонально.

На адресу М.С.Хрущова 2 листопада 1944 р. надійшов лист "Про стан хлібних карток у м.Львові", у якому, між іншим, наголошувалося: "Щомісяця населення м.Львова отримує хлібні та продовольчі картки з запізненням, тому що ці картки друкуються в Житомире У Львові є можливість друку і тому просимо дозволу друкувати картки на місцевій поліграфічній базі"⁹². Не можна заперечити того, що це була цілком слушна пропозиція, яка мала поліпшити стан справ у цій сфері продуктового забезпечення.

Система карткового постачання дуже суворо контролювалася з боку відповідних органів, що, може, й стало у той час певним гарантом того, що майже все населення міст республіки було охоплене постачанням по картках. Загалом на 1 січня 1945 р. нормовані продовольчі та промислові товари через торговельну

мережу республіки постачалися 10, 5 млн чол., що становило на той час близько 40% трудящих України, тобто практично всьому міському населенню України⁹¹.

Вже в жовтні 1943 р. компетентні органи перевірили порядок видачі хлібних карток в установах та на підприємствах Харкова і виявили грубі порушення встановленого порядку.

У харківській обласній конторі Держбанку було незаконно виділено 44 картки на хліб без розписки отримувача. Подавалися завищені заявки на отримання карток у порівнянні з фактичною кількістю працюючих. За рахунок утворення резерву картки на хліб видавалися по записках начальника канцелярії. Всього таким чином пішло на сторону 122,7 кг хліба⁹⁴.

Тоді ж були встановлені випадки видачі карток утриманцям працюючих, які мешкали поза містом і не мали права на постачання, а також були виявлені й інші факти, наприклад, коли картки не здавалися до карткових бюро після звільнення працівника з роботи і протизаконно використовувалися й далі.

Поряд з цим було також встановлено, що, засвідчуючи стандартні довідки, домоуправління робили таку послугу й особам, які не жили та не були прописані в домоуправлінні, а також працездатним членам сімей, які не могли бути утриманцями. Мали місце випадки видачі 2-х довідок одній особі, яка працювала по сумісництву на двох підприємствах⁹⁵.

У серпні — жовтні 1944 р. по Ворошиловградській, Чернігівській, Запорізькій, Полтавській областях України та у м.Києві відповідні контрольно-облікові управління перевірили стан продовольчого постачання за картками. Лише по перших трьох областях було перевірено 107 домоуправлінь, 351 підприємство та установи, 32 бюро промислових та продуктових карток.

Було встановлено, що:

1. У всіх містах та селах введена карткова система на хліб повністю, а на промислові товари — для контингенту працюючих на підприємствах, по яких є відповідні рішення союзного уряду. У Києві введені повністю картки на хліб і промтовари для всього населення.

2. Були відзначені окремі недоліки, зокрема, неправильне відношення до груп та категорій, що постачалися згідно з картковою системою. У Ворошиловграді на деревообробному комбінаті видали 22 прибиральницям, охоронникам, візникам картки за нормою 700 г хліба, замість належних 500 г. Внаслідок цього розбазарювання хліба становило щомісячно 132 кг. По Полтавській

області 80 акторам, які не мали права на постачання за наказом № 170, щоденно видавалися протизаконно зайвих 100 г хліба⁹⁶.

Наявності такої кількості порушень сприяла відсутність контролю з боку керівників підприємств та установ, виконкомів та райрад, а також карткових та контрольно-облікових бюро. По цих та інших фактах була прийнята спеціальна постанова, яка передбачала ряд заходів по наведенню належного стану у цій сфері.

Хліб—головний продукт харчування Ведучи мову про нормоване карткове постачання населення визволених міст України, треба зазначити, що стабільніше складалися умови з хлібним забезпеченням. Постачання хлібом у порівнянні з іншими продуктами мало суттєві особливості.

Хлібом за картками постачалися всі без винятку міста, робітничі селища та все населення в них, в той час, коли на м'ясо, рибу, крупу та макаронні вироби карткова система була введена не у всіх містах.

Неспростовним фактом є те, що безперебійне постачання хлібом міського населення неокупованих міст, причому за повною твердою нормою, що була вказана на картках, відбувалося протягом всієї війни. На відміну від інших продуктів харчування, ця норма була не місячною, а денною, що вимагало чіткої роботи всіх організацій, пов'язаних з постачанням хлібом. Кожне порушення у постачанні було предметом пильної уваги з боку відповідальних органів та спеціально розслідувалося. Діюча норма хліба не урізувалася і хліб, як правило, не замінювався іншими продуктами харчування, що траплялося з іншим продовольством, коли держава в періоди особливо напруженого становища видавала його окремим категоріям міського населення не в повному обсязі.

І нарешті, карткові норми хліба були диференційовані менше, ніж на інші продукти харчування.

Та незважаючи на всі намагання місцевих органів влади дотримуватись обов'язкового постачання хлібом, були й тут перебої.

За довідками, що містять дані про забезпечення киян хлібом з перших днів визволення, можна скласти певне уявлення як про чисельність городян, так і про динаміку зростання населення міста. Враховуючи обмеженість ресурсів Києва, на постачання хлібом у першу чергу були поставлені робітники, зайняті на відбудовних роботах промислових підприємств, працівники лікарень, дитячих установ та командировані. Так, 15.XI.43 р. мали забезпечуватися хлібом у Києві 13000 чол, 20.XI.—25 489 чол, 25.XI.—40955, 30.XI.—65 000, 8.XII.—80000 чоловік⁹⁷.

На кінець 1943 р. хліба у столиці також бракувало. Іноді його у місті був лише одноденний запас. Не вистачало борошна.

Такий же стан спостерігався і в окремих галузях промисловості, які у першу чергу повинні були постачатися усіма видами продовольства, не кажучи вже про хліб. Навіть працівники вугільної промисловості отримували замість 900 г належного їм хліба по 600 г, а інші категорії у залежності від того, чи було борошно, чи скільки надходило на той час — отримували від 300 до 500 г⁹⁹, але це...

До цих труднощів додавалися й інші, породжені іноді безгосподарністю, а то й халатністю. Негативно впливало на постачання хлібом несвоєчасне підвезення борошна в пекарні, неритмічна робота деяких млинів.

З 19500 т зерна (у тому числі 500 т борошна), яке повинно було поступити до Сталінської області з інших областей, на 12 травня 1944 р. надійшло лише 3059, тобто 15,7 % від норми. Це призвело до відчутного погіршення постачання працюючих та їх сімей. На місця були направлені уповноважені, які встановили, що затримки відвантаження зерна відбулися через відсутність вагонів. До того ж зерно, незначна кількість якого завозилася, в основному було кукурудзяним, не відмовлялися й від качанів¹⁰⁰.

Серед областей, котрі затримували постачання зерном та борошном Сталінської області, наводиться і Харківська область. Але, якщо об'єктивно проаналізувати ситуацію, можна впевнитися, що ті плани, які спускалися згори, не завжди спроможні були виконати і області-постачальниці.

Так, у Харківській області у жовтні — листопаді 1943 р. склалося досить скрутне становище з хлібом. Якщо торговельна мережа міста і мала необхідні потужності, щоб забезпечити ним існуючий контингент споживачів (на 21 жовтня 1943 р. у Харкові було відкрито 232 торговельні точки, у тому числі 210 магазинів та 22 кіоски¹⁰¹), то внаслідок незалежних від неї обставин склалися умови, які негативно впливали на виготовлення хліба.

У жовтні — листопаді 1943 р. у місті з'явилися величезні черги за хлібом. Населення вистоювало у тих чергах годинами. Причини полягали в тому, що діючі 27 пекарень не були повністю завантажені роботою внаслідок нестачі транспортних засобів: часто борошно та паливо підвозилися із запізненням і в недостатній кількості. Необхідно було щоденно випікати 100 т хліба, а фактично випікалося — 72-75 т¹⁰².

Одна з домогосподарок Харкова, громадянка Лукашова, надіслала на ім'я Хрущова листа, в якому, звертаючись до голови уряду, писала: "Невже робітники торговельної мережі Харкова нічому не навчилися за 2 роки? І не розуміють особливостей роботи у визволених областях? А, може, деякі і навмисно не хочуть зрозуміти її озлоблюють народ?"

Подивіться, що робиться з хлібом. Чому такі черги?.. Чому досі вештаються без карток сім'ї військовослужбовців по Кагановицькому району?

Чому робітнику, який влаштувався на роботу, дають хлібну картку лише на 15-й день?

Якщо нема хліба, нехай дають борошно, зерно, але не затримують...

Шановний Микито Сергійович! Примусьте робітників торгівлі думати, а то вже занадто там вони роз'їлися і не знають, що таке бути без хліба і стояти в черзі. Йде зима! Потрібно вчитися і думати, а то вони кажуть: "Терпіли, терпіть ще, не подохнете, викрутитесь. А як викручуватися, коли вже нічогісінько нема вдома..."¹⁰³ Цей зойк відчаю можна зрозуміти. Люди натерпілися злиднів та незгод за роки окупації, були знесилені не лише фізично, але й морально. Вони вимагали від влади уваги до себе.

До вже згаданих труднощів того часу додавалися ще й ті, які були зумовлені наявністю злодіїв, що не гребували нічим у бажанні наживи.

Так, у деяких областях виділили спеціальні промтоварні фонди, призначені для стимулювання хлібозакупівлі у населення сільської місцевості. Але ці гостродефіцитні товари зникали безслідно на шляху до місця призначення, що загострювало ситуацію.

Такі випадки були зафіксовані у Чернігівській області, де промтоварні фонди, відпущені урядом для стимулювання хлібозакупівель, були розграбовані або використані не за призначенням. На Південно-Західній залізниці при транспортуванні було розпродано та розкрадено товарів більш як на 2,5 млн крб.¹⁰⁴

В ім'я справедливості слід все ж зазначити, що у ті скрутні часи хліб був одним із продуктів, який надходив до столу споживача гарантовано щоденно.

Особливості продуктового постачання міських жителів Серед продовольства, яке по картках надходило до населення визволених міст, були в той час продукти, що виділялися з централізованих фондів та надсилалися із різних регіонів країни. Так, риба поступала з Астрахані, Махачкали, Сталінграда, Владивостока,

Москви, Краснодар, Маріуполя. М'ясопродукти — з Москви, Махачкали, Вірменської РСР, Баку, Уральська¹⁰⁵.

Постачання городян проходило за рахунок: виділених централізованих фондів, організації власних заготівель (городництво), з базарів та приватної торгівлі.

З початком визволення перших районів України союзний уряд почав виділяти централізовані фонди для постачання населення. Але слід зазначити, що в той час, тобто у 1943—1944 р., союзні наркомати не змогли, на жаль, забезпечити повної реалізації виділених фондів по продуктах харчування, що підтверджується такими показниками, зокрема, по 1943 р.:

Таблиця 4¹⁰⁴

Назва товару	Належало до відвантаження в IV кв. 1943 р. (в тонах)	Відвантажено за станом на 25. XII. 1943 р.	% до норми
м'ясопродукти	6730	3727	53,3
жири тваринні	1665	1396	83,8
рибні товари	2560	812	31,7
сир	35	31	88,7
цукор	2325	658	28,3
кондвироби	650	268	41,2

Виділені фонди не давали можливості в ряді областей (Полтавській, Чернігівській, Сумській) забезпечити постачання навіть робітників, зайнятих на спорудженні оборонних рубежів, мобілізованих у вугільну промисловість Донбасу¹⁰⁷.

Майже у всіх областях України на кінець 1943 р. зовсім були відсутні у продажу цукор, кондвироби та рибні товари. У більшості міст з перебоями йшла торгівля хлібом, у зв'язку з обмеженістю фондів і незадовільним надходженням борошна.

Так, за період з 10. XI. 1943 р. по 1. XII. 1943 р., тобто за 20 днів до Києва надійшло продуктів:

масла вершкового	4,3 т
м'яса	0,9 т
ковбаси	192 кг
молока	22 т
хліба	275,5 т

Окрім цього, у першій декаді грудня 1943 р. з Москви прийшов ешелон продовольства та промтоварів, що мали на перший час задовольнити хоч у якійсь мірі потреби населення столиці України¹⁰⁸.

Кепськими були справи із постачанням продуктами харчування у другому великому місті України — Харкові. Продовольчі ресурси, що малися у Харкові на час визволення, були повністю використані Червоною Армією та працюючими на оборонних роботах. У перші дні після визволення ті, хто не був зайнятий на тих роботах, мав сам дбати про своє харчування¹⁰⁹.

Для організації постачання цивільного населення Харкова в перший час після визволення було заброньовано 200 т борошна, 30 т крупи, 30 т солі, 4 т масла рослинного, 100 т огірків малосольних. Були дані вказівки сільським районам, прилеглим до міста, про створення резерва худоби для забезпечення Харкова м'ясом. Але незважаючи на вжиті заходи, продукти місту постачав головним чином базар. На ньому існувала виключно приватна торгівля, мова про яку йтиметься пізніше¹¹⁰.

Продуктові магазини Харкова за виданими на вересень 1943 р. продуктовими талонами повинні були обслуговувати: дітей до 12 років — 60 тис. чол., робітників та інженерно-технічних працівників — 10 тис. чол., інтелігенції — 6 тис. чол., інвалідів війни — 5 тис. чол., наукових працівників — 650 чол.¹¹¹

Істотні труднощі у постачанні продуктами харчування городян відчувалися і у наступному 1944 р. Хоча виділені централизовані фонди були збільшені, але нестача продуктів харчування давалася взнаки у більшості міст республіки. Так, у IV кв. 1944 р. по Одесі на постачання за основу були взяті контингенти населення за станом на 1 серпня 1944 р. Це в той час, коли кількість жителів невпинно зростала за рахунок прибуття та розгортання роботи інститутів, закладів охорони здоров'я та Наркомосвіти. Відчувалася гостра нестача продовольства:

Таблиця 5¹¹²

М'ясо-риба в тоннах:	Потреба	Виділено	Розбіжність
Для дитячих ясел та дитсадків	33,6	14,0	19,4
Лікарень	513	24,7	26,6
Студентів вузів та технікумів	101,0	38,3	62,7
Інвалідів	24,2	7,6	16,7

З цієї невеличкої таблиці видно, що рівень постачання через централизовані фонди не відповідав потребам населення, вже не кажучи про те, що у цьому регіоні відновлювали здоров'я у санаторіях і клініках поранені та хворі. Звісно, що госпіталі

системи Наркомату оборони постачалися по інших каналах і поранені не так гостро відчували дефіцит харчування. Але їх товариші по нещастю — демобілізовані по інвалідності, що перебували на реабілітаційному лікуванні у санаторних закладах системи Наркомату охорони здоров'я, не були забезпечені продуктами харчування відповідно до потреб.

У промислових центрах, на великих будовах постачання працюючого населення відбувалося в основному через мережу відділів робітничого постачання.

Загалом по Україні забезпечення основними продуктами харчування, наприклад у II кв. 1944 р. (у %), виглядало так (див. таблицю 6).

З боку державних органів ще на початку 1943 р. були вжиті певні заходи по запобіганню негативних явищ у сфері постачання населення продуктами харчування. Так, 22 січня 1943 р. ДКО прийняв постанову "Про посилення боротьби з розкраданням та розбазарюванням продовольчих та промислових товарів"¹¹⁴. Постанова мала своєю метою перешкодити зловживанню у сфері карткового розподілу, незаконній видачі продуктів по записках, прямому розкраданню продуктів, а також забезпечити доведення до споживача повністю товарів, що були виділені для постачання населення.

Республіканські органи в свою чергу вживали можливих заходів по контролю за надходженням продуктів харчування у визволені міста України. Навіть Наркомат торгівлі був змушений покласти на обласні відділи торгівлі оптово-постачальні функції, зовсім їм не притаманні, аж до направлення окремих бригад та людей за рахунок апарату місцевих органів торгівлі для розшукування вантажів на вузлових та залізничних станціях¹¹⁵.

Відновлення роботи закладів торгівлі	У перші дні визволення міст України торгували в основному ларки, буфети. З часом з'явилися й пристосовані для цього приміщення.
--	---

Так, у Сталіно на 1 жовтня 1943 р. були підготовлені до відкриття 56 магазинів, але вони ще певний час не працювали у зв'язку з тим, що не було чим торгувати"⁶.

З метою здійснення органами господарювання керівництва торгівлею по Україні на 1 січня 1944 р. відновили свою діяльність Республіканський главк громадського харчування, 72 місцевих торги та ін. У великих містах — Харкові, Києві, Сталіно, Ворошиловграді — організували також районні харчоторги. На 1 грудня 1943 їх у визволених областях республіки відновили свою роботу:

Таблиця 6¹¹³

Назва області	М'ясо	Риба	Жири тваринні	Масло рослинне	Цукор	Кондит. вироби	Сіль	Горілка	Яйця
1. Станіславська	100	82	100	62	92	77	294	24	53
2. Ворошиловградська	100	100	97	96	87	97	65	48	30
3. м.Київ	100	100	100	57	83	100	53	106	36
4. Київська	100	95	100	60	52	100	30	105	111
5. м.Харків	100	100	100	92	99	92	20	92	36
6. Харківська	100	100	100	65	77	70	14	77	26
7. Дніпропетровська	100	100	100	67	20	100	—	15	76
8. Запорізька	100	90	90	100	13	44	35	20	59
9. Полтавська	100	100	100	50	38	70	26	60	47
10. Сумська	100	65	65	100	39	—	—	96	100
11. Чернігівська	100	100	100	100	87	25	—	100	29
12. Житомирська	100	36	100	28	50	47	23	100	95
13. Миколаївська	100	42	100	50	—	—	100	—	74
14. Кіровоградська	100	49	100	14	—	—	53	13	169

у містах — 2327 торговельні одиниці, селах — 3926, в тому числі мережа місцевої торгівлі становила 1190 одиниць, ОРСів — 768. Кількість знов відновлених магазинів становила 13,1% від довоєнного рівня¹¹⁷.

Такий низький процент пояснюється тим, що під час німецької окупації здебільшого роздрібна торгівля та заклади громадського харчування у центральній частині великих міст були зруйновані або спалені, частина з них вимагала капітального ремонту, що потребувало часу та фондів. Тому в першу чергу відновлювалась мережа торгівлі хлібом, ларки та інші продовольчі магазини, їдальні на підприємствах.

На 1 січня 1944 р. торгівля на Україні була відновлена по всій визволеній території в областях: Харківській, Ворошиловградській, Сталінській, Сумській, Полтавській, Чернігівській, і в м. Києві. В Київській, Запорізькій та Дніпропетровській областях лише у визволених районах¹¹⁸.

В столиці України у грудні працювало 124 ларки, в яких була організована приватна торгівля¹¹⁹, у Харкові у жовтні — понад 400 ларків, станційних торговельних закладів (кіоски, ларки, буфети, кафе)¹²⁰. Вже в грудні у Харкові діяло 500 приватних торговельних точок, зокрема 22 магазини. Асортимент товарів у них: хліб, сало, ковбаса, консерви, овочі, цукор, шоколад, цукерки, тютюнові вироби. У кіосках торгували тютюном, цукерками, хлібом, картами, консервами, жирами, а в базарних кіосках галантереєю та парфумами. На 15 харківських базарах працював 51 магазин (в т. ч. 24 державних)¹²¹.

Ще одним додатковим джерелом постачання міського населення були комерційні магазини, що відкрилися вже наприкінці війни. У той же час розпочинали свою роботу ресторани, де панували дуже високі ціни. І, може, чи не найголовнішим у той час джерелом для позадержавної купівлі були базари.

На відміну від комерційної торгівлі, роздрібні ціни у державних магазинах були незмінними і порівняно низькими.

Що стосується базарів, то на них ціни встановлювалися стихійно, у залежності від попиту та пропозицій. По деяких продуктах харчування (хліб, жири, молоко) вже у жовтні 1943 р. у порівнянні з першими днями після визволення спостерігалось навіть деяке зниження цін. Якщо 1 кг житнього хліба 27 серпня коштував 90—130 крб. (у залежності від якості), то 27 жовтня — 70—90 крб., молоко було 50—100 крб, стало 40—70 крб. за один літр. Сало було 1200—1500 крб. за 1 кг, стало—900—

1300 крб.¹²² Загалом по визволених областях України певне уявлення про рівень цін на базарах дає таблиця, наведена нижче (ціни у крб. у листопаді — грудні 1943 р.):

Таблиця 7¹²³

Назва продукту	Харківська	Ворошиловгр.	Сталінська	Запорізька
борошно житнє, за 1 кг	100-140	75—84	80—90	80
борошно пшеничне, за 1 кг	180-250	90—130	85—96	90
картопля, за 1 кг	17—30	50	40—50	25
яловичина, за 1 кг	300	160—200	200	160
свинина, за 1 кг	350	—	600—950	—
молоко свіже, за 1 л	60—70	30—50	50-60	45
масло вершкове, за 1 кг	800—1300	600-800	700—750	750
яйця свіжі, за 1 дес.	150—170	100-150	170	200

На київських базарах ціни у цей же час становили: за 1 кп хліб — 40—50 крб, вершкове масло — 500—700 крб, цукор — 350—400 крб, яловичина — 90—120 крб.¹²⁴

За такими цінами купувати собі харчі на базарі міг далеко не кожен житель міст.

У 1943—1945 рр. важливим організаційним заходом у здійсненні нормованого постачання працюючого населення міст України стало започаткування ОРСів — відділів робітничого постачання. Вони відіграли неабияку роль у забезпеченні продуктами харчування робітників промислових підприємств. Ці структури пристосували діяльність своєї мережі — роздрібної та громадського харчування до режиму праці робітників та службовців, яких вони обслуговували. У воєнних умовах — при напруженій праці, наднормованих роботах, нічних змінах — таке пристосування діяльності магазинів та їдалень до виробничих умов було особливо важливим.

Завданням ОРСів стала організація постачання робітників, інженерно-технічних працівників та службовців, а також членів їх сімей. ОРСи були зобов'язані повністю довести отримані від держави фонди товарів саме до тих споживачів, для яких ці фонди призначалися. Тому магазини та їдальні ОРСу були зачиненими для непрацюючих на даному підприємстві. Другим завданням, що було поставлене перед ОРСами, — збільшення ресурсів продовольства понад ті фонди, які надавалися державою. Цьому сприяли розвиток власного сільськогосподарського ви-

робництва, організація вилову риби, збирання дикоростучих рослин, переробка заготовленої продукції як невід'ємна частина діяльності ОРсів та головний показник їх роботи. Цю додаткову продукцію вони мали використовувати виключно для постачання того контингенту, який вони обслуговували.

Виникає слушне питання: як проходив перерозподіл фондів між державною торгівлею, закладами громадського харчування системи Наркомторгу та ОРСами? Перші ОРСи були організовані у лютому 1942 р, а на визволеній території України — з початком відбудовних робіт у промислових центрах республіки. Отже, що називається "на ходу" ОРСам були передані безвідплатно деякі підприємства Наркомату торгівлі та інші заклади, що обслуговували робітників підприємств, будов та установ. Для організації власного сільськогосподарського виробництва ОРСи отримали земельні ділянки від господарств із різних систем — тресту приміських радгоспів, Народного комісаріату радгоспів та ін. Утворені ОРСи стали отримувачами державних ринкових фондів товарів та і взагалі були поставлені у вельми сприятливі умови господарської роботи. Вже на кінець війни 48% всіх робітників, що знаходилися на нормованому постачанні, обслуговувалися в ОРСах.

Вже в лютому 1944 р. в Сталінській області, де у той час найбільш поживавлено йшло промислове будівництво, відчувався великий приплив населення, було утворено 105 відділів робітничого постачання¹²⁵. На 1 травня 1944 р. чисельність ОРСів тут становила 141¹²⁶.

На прикладі меню із їдалень деяких шахт Сталінської області, що належали до системи ОРСу, можна скласти певне уявлення про рівень харчування робітників на той час

Меню у робітничій їдальні
за 24—25 травня 1944 р.
(їдальня № 8 шахти № 1—2 "Смолянка")

I категорія (підземні):

Сніданок: перше — борщ, друге — консерви 45 г,
жири — 5 г, крупи на гарнір — 30 г.
Вечеря: каша — крупи 40 г, жирів — 3 г.

Меню у робітничій їдальні № 1
ОРСу заводу ім. Сталіна на 29.1.44 р.

I категорія:

Сніданок: котлета м'ясна з соусом, гарнір — 40 г крупи;

Обід: перше—суп перловий, крупи—20 г, жирів—10 г,
друге—котлета м'ясна з соусом, м'яса—100 г,
жирів 10 г, томат, сіль за нормою.

Окрім того, стаханівцям, що перевиконували норми видобутку, надавалося додаткове харчування за рахунок децентралізованих заготівель: сир—200 г, редьки—50 г, суфле—200 г¹²⁷.

У листопаді 1944 р. у Сталінську та Дніпропетровську області для перевірки стану продовольчого постачання, громадського харчування та побутових умов робітників промисловості були командировані працівники ЦК КП(б)У та Наркомату торгівлі УРСР. Перевіркою було встановлено, що "Підсобні господарства у більшості своїй слабкі та на цей час не впливають на покращення харчування робітників, зокрема, картопля на підприємствах Сталінської області скрізь відсутня. Салатних овочів та капусти всі ОРСи не мають. Харчування в столових робітники отримують за продовольчими картками. Але у Криворізькому будуправлінні № 9 було встановлено, що робітникам, які мають різні категорії постачання, картки були замінені на перепустки до їдальень різних категорій, а харчування надавалося всім однакове"¹²⁸.

Поганими були справи із санітарним станом їдальень та якістю продуктів. Перераховані недоліки істотно впливали на стан харчування робітників і призводили до того, що 25-30% робітників змушені були готувати собі їжу в гуртожитках, тобто уникати громадського харчування¹²⁹.

Як один із встановлених "недоліків" перевірки зазначалося, що в будуправлінні № 9 Криворіжспецбуду № 2 "їжа для інтернованих готувалася в одному казані з їжею для місцевих працівників, та й хліб отримувався в одному магазині"¹³⁰.

На Макіївському коксо-хімічному заводі № 5 22 травня обід для інтернованих був якісно кращий, ніж для робітників заводу, у всіх їдальнях для останніх на обід був приготований борщ та смажена риба з гарниром з кислої капусти, а в їдальні для інтернованих — борщ та смажена риба з картопляним пюре¹³¹.

Та ж сама картина спостерігалася на руднику "Червоногвардієць" Криворізького басейну. У їдальні для інтернованих працював повар німець за національністю, віком 22 роки. Він готував їжу із тих самих продуктів, але набагато краще, ніж повар із місцевих для своїх співвітчизників. Це в той час, коли, як правило, кращі продукти давалися у їдальні нашим працівникам. Безумовно, це було свідченням більш порядного ставлення

повара інтернованих до своїх обов'язків і без сумніву менших можливостей для розкрадання¹³².

Не можна однозначно поставитися до висновків, які зробила комісія по перевірці стану харчування у промислових центрах. Недоречним сьогодні вбачається обурення з приводу харчування "з одного казана" і "отримання продуктів в одному магазині" інтернованих та місцевих робітників. Очевидним є те, що через непорядність окремих працівників громадського харчування страждали в першу чергу ті, хто й без того відчував побутові та матеріальні труднощі.

У Харкові після визволення (за станом на 23 листопада 1943 р.) діяло 187 їдалень, що обслуговували 125436 працюючих, в тому числі на підприємствах—101, в школах—8, наукових установах—2, студентських—2. Громадським харчуванням у Харкові на той час обслуговувалося: 3-разовим харчуванням—11233 чол., 3-разовим харчуванням за особливим списком—3718 чол., за списком робітників промисловості та зв'язку—64 075, школярів—22345, учнів трудових резервів—5841 чол.¹³³

З третьої декади листопада 1943 р. у Харкові був відкритий перший ресторан, у якому жителі міста могли отримувати сніданки та вечері без карток та талонів, але лише за комерційними цінами, які були значно вищими за державні. Щоденно у ресторані, незважаючи на високі ціни, обслуговувалося близько 1500 чол.¹³⁴

У Сталінській області на кінець 1943 р. заклади громадського харчування відвідувало 250 тис. чол. Контингент, який не був охоплений ним, обслуговувався через мережу магазинів¹³⁵.

Підприємства громадського харчування за час окупації зазнали значних руйнувань. У їдальнях не вистачало посуду, меблів. На 1 січня 1944 р. із загальної кількості (11240) закладів громадського харчування, що діяли в 1941 р, працювало лише 1753. На 1 березня цього ж року ця цифра становила 2192 (38,1 % довоєнного рівня)⁴³⁶.

У більшості їдалень визволених міст на кінець 1944 р. було організоване харчування робітників один раз на день. Лише у Ворошиловградській, Дніпропетровській, Сталінській, Харківській, Житомирській областях було введено триразове харчування¹³⁷.

Зваживши та проаналізувавши стан справ у громадському харчуванні України, враховуючи вже існуючу мережу їдалень ОРСів, з метою налагодження постачання продуктами харчування населення визволених міст, РНК УРСР 2 грудня 1944 р. видав

розпорядження № 1497. Згідно з ним на території республіки планувалося "відновити діяльність раніше існуючих трестів їдалень Наркомату торгівлі УРСР в містах", а також відновити Сумське, Миколаївське, Полтавське обласні управління громадського харчування, перейменувавши їх у відділи робітничого постачання

Треба наголосити, що у ті роки громадське харчування, організація на його базі ОРСів, виконали своє завдання щодо постачання населення продуктами харчування. Вони, незважаючи на недоліки у роботі, зумовлені як об'єктивними умовами воєнного часу, так і окремими суб'єктивними обставинами, стали додатковою важливою ланкою у загальних зусиллях держави, місцевих органів влади в справі задоволення потреб населення великих міст та промислових центрів України у продуктах харчування. Система відділів робітничого постачання довела свою життєздатність та ефективність.

Підсобні господарства та городництво — додаткове джерело у вирішенні продовольчої проблеми	Важливу роль у постачанні населення продуктами харчування відігравали підсобні господарства підприємств, індивідуальні городи, колективні господарства міських жителів.
	Масовим розвитком городництва серед робітників та службовців займалися у ті роки профспілкові комітети. У Постанові Президії ВЦРПС від 3 березня 1942 р. були дані вказівки місцевим профспілковим організаціям та спланована система заходів щодо розвитку городництва робітників та службовців. При фабрично-заводських комітетах, місцевках були створені спеціальні комісії, які мали своєю метою організацію городництва та надання службовцям повсякденної практичної допомоги у цій справі ¹³⁹ .

Урядом СРСР було встановлено певний порядок виділення земельних ділянок. За постановою РНК СРСР за підприємствами та установами закріплялися земельні ділянки на 5—7 років. Підприємства та установи не могли на протязі цього строку перерозподіляти між робітниками земельні ділянки. Ця постанова деякою мірою прив'язувала працюючого до підприємства, адже при звільненні він позбавлявся права користуватися городом, а також лишався права зібрати врожай. Йому компенсували лише витрати на обробку ділянки. Остання зберігалася за тимчасовим власником лише у тому випадку, коли звільнення з підприємства було пов'язане з призовом до Червоної Армії, інвалідністю або переводом на іншу роботу.

У 1944 р. в системі відділів робітничого постачання підприємств при різних наркоматах провідних галузей промисловості були створені господарства з великою кількістю посівних площ та певною кількістю поголів'я худоби. Істотною підмогою у поліпшенні харчування населення були індивідуальні та колективні городи. Цьому важливому джерелу постачання уряд у ті роки приділяв велику увагу, про що свідчить прийняття у лютому 1944 р. РНК СРСР постанови "Про заходи по подальшому розвитку та покращенню індивідуального та колективного городництва робітників та службовців у 1944 р."¹⁴⁰. Ця постанова передбачала значне збільшення площ під городи, всіляке сприяння місцевих органів влади розвитку цих господарств. На важливість всебічного розвитку городництва наголосив і XII Пленум ВЦРПС, який відбувся у березні 1944 р.

Місцевим органам влади було запропоновано виявити пустирі у містах та селищах, а також вільні землі державного фонду навколо міст та селищ, і віддати їх у користування підприємствам, установам та військовим частинам для організації підсобних господарств та під городи робітникам та службовцям.

Влітку 1944 р. з підсобних господарств та індивідуальних городів вдалося зняти врожай овочів та картоплі, який став при нагоді населенню визволених міст республіки.

Трудовими колективами були організовані також і тваринницькі ферми, що дозволило додатково отримати до столу виробників молоко та м'ясо, хоча й в досить незначній кількості. В той же час з індивідуальних городів знімався більший врожай овочів, ніж з державних та колгоспних. Це досягалося більш дбайливою обробкою власних ділянок.

Добре відомо, яке навантаження мали робітники, зайняті на відбудові головної магістралі Києва — Хрещатика. Цій категорії працівників, як вже зазначалося вище, надавалися окремі пільги у постачанні продуктами харчування. Після прийняття вже згаданого вище закону, робітникам Хрещатикбуду, загальна кількість яких становила 22 000 чол було виділено 70 га площ під городи. Але це ніякою мірою не могло задовольнити потреб¹⁴¹

В інших будівельних організаціях Наркомату житлово-цивільного будівництва у 1944 р. також були організовані підсобні господарства на землях, що належали радгоспам приміської зони. За станом на 15. IX. 1944 р. лише у Ворошиловградській, Полтавській, Одеській, Харківській областях організація підсобних господарств та розподіл ділянок під городи було

у задовільному стані. В інших областях у великих містах, як, між іншим, і в Києві, обмежилися виділенням у тимчасове користування тільки окремим підприємствам ділянок колгоспної землі від 10 до 70 га, чого було, звичайно, замало¹⁴². Приблизна норма землі, яку мали виділяти під городи на одного працюючого, становила 0,22 га. Тобто потреби були й так досить скромними, але у той час не змогли задовольнити і їх.

Існували труднощі в обробці землі, виділеної під колективні городи. Не вистачало тяглової сили, обмаль або й зовсім не було навіть примітивних сільськогосподарських машин.

Вже навесні та влітку 1945 р. стан справ у бік поліпшення у розвитку городництва зрушився. Профспілкові організації, місцеві органи влади допомогли робітникам, службовцям, сім'ям фронтовиків, інвалідам вітчизняної війни придбати насіння картоплі та овочевих культур, а також необхідний реманент. Завдяки вжитим заходам чисельність людей, які володіли ділянками землі, збільшилася у порівнянні з цим же періодом 1944 р. на одну третину. Наприкінці війни підсобні господарства підприємств, колективне та індивідуальне городництво відіграли позитивну роль у розширенні асортименту продуктів харчування, які надходили до столу міських жителів.

Підсумовуючи розгляд основних джерел постачання продовольством населення міст України, можна дійти висновку, що незважаючи на дуже важкі умови життя, стан харчової промисловості та інші обставини, вдалося задовольнити мінімальні потреби жителів визволених міст республіки. Перебудова всієї системи державного постачання дозволила більш-менш ефективно використати обмежені ресурси продовольства та певною мірою вплинути на продуктивність праці у народному господарстві. Забезпечення продуктами харчування цивільного населення у 1943—1945 рр. на основі цілого комплексу державних заходів було необхідною умовою роботи промисловості. Можна констатувати, що, незважаючи на труднощі воєнного часу, обмеженість ресурсів продовольства, серйозні недоліки у роботі відповідних органів, вдалося підтримувати певний життєвий рівень міського населення. Хоча існування людей у тих умовах було критичним і межувало із постійною загрозою виникнення епідемій, голоду та інших пошестей, ситуацію вдалося втримати під контролем і не допустити найгіршого — голодомору. А вже у повоєнний час — у 1946—1947 рр. Україна зазнала страшного лиха...

§ 6. ПОСТАЧАННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПРОМИСЛОВИМИ ТОВАРАМИ

Гострий дефіцит одягу, взуття, товарів повсякденного попиту поряд із проблемою продовольчого постачання негативно впливав на загальний рівень життя населення у визволених містах України.

Багато з того, що вдалося зберегти за час окупації від пограбування, міське населення змушене було вимінювати на продукти харчування. Старий одяг та взуття зносилися. Елементарні речі перейшли до розряду дефіцитних.

Місцевим органам влади потрібно було невідкладно вирішувати завдання забезпечення городян промисловими товарами. У той час постачання населення визволених міст України здійснювалося за рахунок:

- а) виділення централізованих фондів промислових товарів;
- б) залучення товарів широкого вжитку місцевої промисловості, промкооперації та кооперації інвалідів.

Воно проводилось за суворо встановленими обсягами відповідно до норм для визволених районів України. Слід зазначити, що на ці норми впливали окремі фактори, продиктовані воєнним часом.

Так, вже у вересні 1943 р. було прийняте відповідне розпорядження, згідно з яким у зв'язку з обмеженістю надходження промислових товарів, взуття, готовий одяг, трикотаж та бавовняні тканини відпускалися лише сім'ям військовослужбовців, школам, інвалідам, працівникам мистецтва, а також для обладнання закритих установ¹⁴³. Інші категорії громадян мали самі добувати найнеобхідніші речі.

З часом ситуація дещо стабілізувалася. Контингент населення, прийнятий на гарантоване постачання промисловими товарами, у визволених областях УРСР збільшився. За станом на 1 січня 1944 р. по 9 визволених областях ця цифра становила 4 806,2 тис. чол, або ж 23,1% до загального довоєнного рівня населення по згаданих регіонах. У загальному контингенті, прийнятому на постачання, представники чорної металургії, вугільної, машинобудівної, Наркомату шляхів сполучення становили 39,6 %¹⁴⁴.

Крім нормованого постачання, загального для всіх, в окремих промислових регіонах республіки, на важливих відбудовних об'єктах були встановлені додаткові норми видачі промислових товарів. Так, зокрема, робітникам вугільної промисловості у Донбасі, що працювали не менше року, видавали костюм, взуття і

дві пари білизни. Для того часу це було не так вже й мало. Зразу ж після визволення сюди було надіслано 30 тис. комплектів різного одягу, 3 тис. пар взуття, 6 тис. пар білизни тощо¹⁴⁵. І в інших галузях промисловості довгий час предметами додаткового заохочення та преміювання стали одяг, відрізи тканин і т. ін.

Головним джерелом постачання визволених міст республіки промисловими товарами були фонди, що визначалися союзними відомствами. Це стосувалося як продовольчих, так і промислових товарів. Можна довго і детально наводити цифри та розміри капіталовкладень у цю сферу, але вони, на жаль, не віддзеркалюють реальну картину, що існувала у той час у цій сфері. Плани були добрі, мета чудова, але за об'єктивних, а іноді і суб'єктивних умов ті плани залишалися на папері і не втілювалися у життя. До об'єктивних можна віднести, в першу чергу, складну ситуацію на шляхах сполучення, що вкрай ускладнювало доставку до місць призначення вантажів, роботу підприємств легкої промисловості і т. ін. До суб'єктивних умов можна віднести зволікання із забезпеченням з боку центру необхідними товарами народного споживання. Виділеними коштами не можна було ні нагодувати людей, що настраждалися під час окупації, ні одягнути їх. Капіталовкладення треба було освоїти, а централізовано виділені фонди забезпечити конкретно кількістю товарів. Ні першого, ні другого в належному обсязі у 1943—1945 рр. не було зроблено.

У четвертому кварталі 1944 р. для республіки відвантажили лише 50,3 % виділеної за нормами бавовни, 69,8 — вовни, 20,3 — швейних виробів, 43,5 — трикотажу, 45,5 — панчішно-шкарпеткових виробів, 55,5 % — шкіряного взуття¹⁴⁶.

Лише скло, порцеляна та фаянс надійшли на Україну в обсязі 100 % до запланованого рівня. Але ж у той час ця продукція не була так гостро необхідною для населення визволених районів.

На початку 1944 р., незважаючи на неблагополучний стан у постачанні населення промисловими товарами, союзні відомства не вжили енергійних заходів для поліпшення справ. Відвантажувати ту мізерну кількість товару, що надходила для визволених областей УРСР, не було куди, бо не вистачало збутових баз промисловості. Замість необхідних 71, працювали лише 18 чол.¹⁴⁷ Таке ставлення до організації промислових баз, безсумнівно, негативно впливало на просування товарів до споживачів та поліпшення постачання населення

Особлива роль у забезпеченні населення товарами повсякденного попиту відігравала місцева промисловість, адже вона мала можливість відновити свою роботу більш швидкими темпами, на відміну від великих базових підприємств легкої промисловості.

Цифри свідчать, що місцева промисловість у той час працювала по лінії промкооперації недостатньо, для ринкових фондів передавала незначну частину товарів. Зваживши на це, Наркомат торгівлі двічі ставив питання у Раднаркомі УРСР про незадовільне виконання плану виробництва місцевою промисловістю. Для прикладу наведемо дані лише по Ворошиловградській області за 2 місяці IV кв. 1943 р.:

Таблиця 8¹⁴⁸

Назва товарів	Одиниця виміру	За планом	Фактично одержано
Взуття	пар	7300	86
Білизна чол.	комплекти	50	—
Панчішно-шкарпеткові вироби	пар	3500	—
Замки різні	шт.	1000	—
Ложки	шт.	3000	—

Наприкінці 1944 — на початку 1945 рр. стан у цій галузі почався дещо нормалізуватися, коли внаслідок широкого залучення до виробництва інвалідів війни, опанування ними окремих професій (шевця, чоботаря, майстра залізних виробів та ін.) збільшився випуск товарів промкооперації та міської промисловості.

Але в масштабах республіки з урахуванням дедалі зростаючих потреб населення становище із постачанням промисловими товарами в 1944 р. залишалося незадовільним, а по деяких групах товарів його рівень знизився. Це стосується в першу чергу виробів текстильної промисловості.

Через відсутність сировини на 1 березня 1944 р. працювало тільки одне текстильне підприємство з 46, які діяли на Україні до Великої Вітчизняної війни. Простоювали всілілі підприємства у Сумах, Полтаві. Через повну відсутність пряжі навесні 1944 р. були повністю зупинені всі ткацькі фабрики у Черновицях¹⁴⁹. Внаслідок відсутності бавовни простояли на протязі всього I кварталу ковдрані та ватні фабрики. Більш-менш ритмічно працювало лише одне підприємство у Житомирі¹⁵⁰. Звісно, що такий стан справ не лише гальмував виробництво тканин, а й

робив майже неможливим виробництво тканин та виробів з них. Доводиться дивуватися, яким чином при такому стані у виробництві вдалося (за даними Наркомату торгівлі УРСР) навіть при мізерному плані здачі готової продукції виконати його у першій половині 1944 р.: по швейним виробам — на 21,9%, трикотажу — 44,6%¹⁵¹. Загальний же обсяг завозу товарів на Україну у той же період становив 58,5%¹⁵². Ці показники по інших виробках легкої промисловості становили: по завозу взуття на Україну — 57,7% а по тютюну — 33,5%¹⁵³. Зрозуміло, що за таких умов постачання населення товарами легкої промисловості не лише не поліпшувалося, а мало сталу тенденцію до погіршення.

Ситуація того часу вимагала вжиття термінових невідкладних заходів. Але, на жаль, і на початку 1945 р. становище продовжувало залишатися вкрай незадовільним. Якщо навіть порівняти надходження сировини на текстильні підприємства республіки 1944 р. — 40 % бавовни, 35,5% вовни, 26,4% пряжі до плану, 1945 р. — відповідно бавовняної пряжі — 23%, бавовни — 7,2%, вовни — всього 2 тонни, або 1,8%¹⁵⁴, то неминуче приходимо до висновку, що не могла за таких умов постачання нормально працювати промисловість.

Серед гальмуючих чинників роботи текстильних підприємств було і використання застарілого обладнання, на якому доводилося виробляти навіть ту мізерну частку продукції, що потрапляла до споживача. І тут в пригоді стало обладнання, що на початку 1945 р. почало надходити з відповідних підприємств Німеччини. Так, на Харківську, Сумську Богуславську, Лубенську, Кременчуцьку суконні фабрики було завезено обладнання з міст Шпремберг, Фальденбург, Цитау, Губень. Загалом 444 вагони з обладнанням для текстильної промисловості республіки¹⁵⁵, на якому, між іншим, і досі годні працюють окремі підприємства галузі.

Де ж мали одяг та взуття люди, що жили у визволених містах та селах? У що було одягнутися реєвакуйованим із східних районів, інвалідам війни, дітлахам? Демобілізовані з армії внаслідок каліцтва фронтовики ще тривалий час ходили у військовому вбранні не тому, що вони того хотіли, а тому, що іншого одягу не мали. Щоправда, існував базар, на якому за шалені гроші можна було купити все або вимінити якусь цінну річ вартістю кілька тисяч карбованців, наприклад, пару чобіт. Саме тоді розквітла, забуяла яскравим цвітом спекуляція. Шахраї наживалися на чужому горі, відбирали, користуючись ситуацією,

у людей похилого віку сімейні раритети, вироби мистецтва. Нечесні люди, опанувавши ситуацію, зробили собі капітали у той час. Безцінні речі потрапляли до їх брудних рук.

Зрозуміло, що шляхом обміну голодним та роззягненим людям з великими труднощами вдавалося дещо придбати на перший випадок. Про сутужність становища, у якому опинилося населення, свідчать, зокрема, ціни на деякі промтовари, що відповідно виливали й на купівельну спроможність:

Ціни на Благовіщенському базарі (Харків) за станом на 23 грудня 1943 р.*:

пара хромових рантових чобіт коштувала 6—7 тис. крб., юфтових — 5—6 тис., чоловічих черевиків (кольорових шеврових рантових) — 4—5 тис., калош чоловічих і жіночих — 1800—2000 крб., катушка чорних ниток — 100—125, пара чоловічих шкарпеток 150—200, 1 м пальтового драпу — 1500—2000, 1 м крепдешину — 1000—1500, пальто тепле на ваті з хутряним комірцем та шовковою підкладкою — 7—8 тис., коробка сірників місцевого виробництва — 25—30, валянки чоловічі білі — 1800—2000, валянки чоловічі чорні — 2 000—2 500 крб.¹⁵⁶.

Відновлення роботи підприємств легкої промисловості йшло дуже повільно через цілу низку причин. Постачання міського населення промисловими товарами, як зазначалося вище, поліпшувалося недостатньо, а по окремих групах товарів навіть погіршувалося. І у цьому зв'язку не зайвим буде пригадати і віддати належне одному із додаткових нетрадиційних джерел надходження товарів, зокрема носильного одягу, до визволених міст України.

У роки війни — вже на початку 1944 р. через мережу баз "Різноекспорту" почали надходити посилки з-за океану від представників української діаспори та інших громадських об'єднань США та Канади. Ці посилки містили одяг, взуття, ковдри, білизну, інші нерідко вже й не нові речі для цивільного населення визволених міст. У посилках було також мило, цукор, концентрати, тобто товари та продукти, конче необхідні людям, що опинилися в надзвичайно скрутному становищі.

Хвиля надходжень гуманітарної допомоги наприкінці 1943 — на початку 1944 рр. досягла таких значних розмірів, що для контролю та розподілу її виникла необхідність в організації

* Ціни не відрізнялися істотно від цін на інших базарах у великих містах України.

спеціальних структурних підрозділів при РНК УРСР та урядах союзних республік. Відповідні бази "Різноекспорту" з'явилися у Києві, Львові та інших містах України*. Зокрема, у визволених містах України промислові товари через мережу цих баз почали надходити з другого кварталу 1944 р. РНК УРСР у грудні 1943 р. та лютому 1944 р. приймає спеціальні постанови, згідно з якими регулювалася кількість речей з американських та канадських посилок для розподілу їх серед населення визволених районів республіки¹⁵⁷. Треба зазначити, що головним чином носильні речі одержували великі міста України.

З огляду на кількість речей, що надходили від заокеанських друзів, можна дійти висновку, що вони стали в роки війни істотною підтримкою для населення. Наприкінці 1943 р. відповідно до постанови спеціальної комісії по розподілу цих речей, що працювала при РНК УРСР, для населення було виділено 1500 тюків з різноманітними промисловими товарами. Вже 20 квітня до Києва додатково відправили 15 вагонів американських подарунків¹⁵⁸. На 25 липня 1944 р. на київську базу було завезено 1681 тюк промислових товарів¹⁵⁹. Однак у той час склалося дуже скрутне становище з розвантаженням вагонів з гуманітарною допомогою. Виникла парадоксальна ситуація — народ роздягнений, а вагони з промисловими товарами стоять на коліях, бо нема кому їх розвантажити. А київська база знаходилася на відстані 6 кілометрів від залізничної станції. Окрім цього, базу обслуговував лише один "Студебеккер", який мав упоратися з великою кількістю вантажів.

Згідно з постановами РНК УРСР від 21. XII. 44 р. № 1688—122 та від 26. XII. 1944 р. № 1/35 виконкомом облрад було виділено носильні речі для інвалідів війни, сімей фронтовиків, для партизанів та їх сімей, робітників, службовців та інженерно-технічних працівників, які постраждали від німецької окупації, для представників науки похилого віку. Окремо було прийнято постанову про виділення носильних речей для дітей-сиріт¹⁶⁰.

Багато людей ще пам'ятають американське взуття, комбінезони, джемperi, брюки, які перепадали членам родин фронтовиків. Немає потреби доводити, що в той час речі, зібрані завдяки ініціативі рядових громадян Сполучених Штатів та Канади, давали змогу хоча б на перший час частково одягти певну кількість населення.

*У липні — листопаді 1946 р. ці бази були ліквідовані, як такі, що вичерпали своє призначення.

Крім надходжень на базу "Різноскспорту", з морських портів та автошляхами через Іран за 1944 р. у столицю прибуло з подарунками 69 вагонів на 4 985 місць вагою 6213 т¹⁶¹. А за 28 місяців існування отримано посилок по лінії гуманітарної допомоги та по лінії ленд-лізу 212 вагонів із загальною кількістю 16888 місць вагою 1432 т. Товарообіг за кінцевим звітом по прейскуранту становив: подарунків на суму 186690136 крб., медикаментів по лінії ленд-лізу — на 9737000 крб.¹⁶²

У Києві налічувалося у липні 1944 р. 305 тис. чол. По лінії гуманітарної допомоги надійшло 58 200 шт. носильних речей. Тобто за умов справедливого розподілу можна припустити, що кожен 5-й житель столиці України у гіршому випадку мав отримати бодай краватку.

Ведучи мову про постачання населення визволених районів та міст України промисловими товарами, не можна обминути увагою й діяльність з боку так званої ЮНРРА*. Ця організація розпочала свою практичну діяльність вже після війни (1946 р.), але її робота була зумовлена саме тим гострим дефіцитом у постачанні визволених районів продуктами харчування та промисловими товарами. Відразу ж у перший місяць після закінчення війни на Україну прибула місія ЮНРРА і за наслідками її обстеження були складені плани повосенної допомоги по лінії цієї організації. Хоча її діяльність не збігається з рамками нашого дослідження, масштаби її роботи у залікуванні страшних ран війни заслуговують хоча б на таку згадку у даній праці і на більш детальне дослідження у перспективі.

Цей далеко не повний перелік та аналіз стану з постачанням міського населення республіки у 1943—1945 рр., побіжний розгляд джерел надходження окремих товарів до споживачів, ілюстрація окремими цифрами дає змогу стверджувати, що стан постачання промисловими товарами, матеріально-побутове становище людей у визволених містах було вкрай важким. І незважаючи на вжиті заходи по поліпшенню становища у цій сфері, відчутних змін там не відбулося. Це обтяжувало й без того нелегке життя народу.

* ЮНРРА — Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй. Міжнародна організація, створена 3. XI. 1943 р. для надання допомоги країнам, що потерпіли під час другої світової війни. УРСР приєдналася до ЮНРРА 18. XII. 1945 р. У 1947 р. ця організація припинила свою діяльність.

§ 7. МАТЕРІАЛЬНО-ПОБУТОВЕ СТАНОВИЩЕ ІНВАЛІДІВ ВІЙНИ, РОДИН ФРОНТОВИКІВ ТА ДІТЕЙ, ЩО ВТРАТИЛИ БАТЬКІВ

Розглядаючи питання про життя та побут населення у визволених містах України, не можна не зосередити свою увагу на окремих категоріях громадян, що постраждали від війни і були найбільш вразливими. Це зумовлено цілою низкою причин. По-перше, інваліди війни, діти-сироти за об'єктивних умов — каліцтв, вікового цензу були позбавлені можливості заробляти собі на життя, якимось влаштувати свій побут. В свою чергу, родини військовослужбовців ледь-ледь зводили кінці з кінцями, не кажучи вже про сім'ї загиблих. Разом з гіркою, страшною звісткою-похоронкою до цих родин вповзали змією злидні. У багатодітних сім'ях через матеріальну скруту дітлахи ходили в одних черевиках або чоботях по черзі, харчувалися вкрай незадовільно.

Державні органи влади прийняли ряд постанов та законів, що мали охороняти права цих людей, ввели для них певні пільги. Для інвалідів були встановлені спеціальні пенсії, що мали гарантувати їм прожитковий мінімум. Постановами та розпорядженнями облвиконкомів ці люди були звільнені від необхідності сплачувати обов'язкові для всіх інших податки. Фронтовики — інваліди війни, які були нагороджені бойовими орденами, мали отримувати додаткові грошові винагороди (щомісяця). Вони також зараховувалися у першу чергу на нормоване обов'язкове постачання продуктами харчування та промисловими товарами і т. ін. Але багато в чому ті рішення та постанови залишалися на папері до кінця війни.

Для інвалідів війни, які не могли самостійно пересуватися, доглядати за собою і навіть харчуватися, тобто для людей, позбавлених елементарної можливості жити без сторонньої допомоги, були влаштовані спеціальні заклади — інтернати для інвалідів війни.

На кінець 1944 р. на визволеній території України працювало 22 інтернати для інвалідів війни на 767 чол. при потребі 2 020. Тобто лише кожен третій каліка, що гостро потребував догляду, мав змогу знайти притулок у цих закладах. Не покращився, а, навпаки, погіршився стан у цій справі на початку 1945 р. Через гостру нестачу вкрай необхідних речей та обладнання були закриті 2 інтернати у Києві та Київській області¹⁶³.

Крім інтернатів, були започатковані спеціальні будинки інвалідів, де утримувалися люди, що зазнали каліцтв. По 24 областях України та Києву на 1 січня 1945 р. таких установ налічувалося 97 на 5 979 ліжок при фактичній потребі близько 8 тис¹⁶⁴

Як впливає із наведених цифрових даних, ні місцеві державні органи влади, не могли забезпечити задовільні умови для цих нещасних людей. Типовим є приклад із станом одного з будинків інвалідів. По вул. Петропавловській, 20-6 у Києві був розташований такий заклад, який ледь животів. Не було в ньому ніякої постільної та нижньої білизни, бракувало ліжок та матраців. Міський відділ соцзабезпечення звернувся з проханням до заступника голови РНК УРСР Караваєва з проханням виділити для київських інвалідів по 2 500 ковдр, простирadel та комплектів нижньої білизни, 1000 пар чоловічого та 400 пар жіночого взуття*. Окрім цього, фінансові організації міста передали для згаданого будинку інвалідів з числа безхазяйних речей 450 ліжок, 300 столів, 1000 стільців, 100 шифоньєрів¹⁶⁵. Звичайно, далеко не кожному такому закладу вдавалося у той час отримати допомогу. Тому місцеві органи влади зверталися за допомогою до представників громадськості, спеціальних комісій, що були започатковані на фабриках та установах. Про роботу місцевого населення у цьому напрямку йтиметься нижче.

Одним із ефективних заходів того часу, який мав повернути до нормального життя інвалідів війни, стало оволодіння ними новими професіями (з урахуванням ступеня каліцтва). Відповідними постановами уряду СРСР та УРСР були організовані спеціальні курси, на яких інвалідів навчали чоботярській, швейній, панчішно-в'язальній та іншим справам. Відповідні курси працювали як автономно, так і під дахами відділів соцзабезпечення і головним чином при будинках інвалідів. До речі, термін перебування інвалідів у відповідних закладах зумовлювався часто часом, необхідним для оволодіння навичками нової професії. Після проходження таких професійних курсів інваліди залишали будинки інвалідів. Це давало змогу людям не лише заробляти собі на життя, мати надію на майбутнє, відчувати свою корисність для суспільства, але й збільшити приплив дефіцитних товарів, виготовлених ними.

* Ці речі пропонувалося виділити із вже згадуваних вище американських подарунків, тому що ні з торговельної мережі, ні з інших джерел цих речей отримати не було можливості

У взуттєвих майстернях на кінець війни шевцями працювала більшість інвалідів війни. Сірники, замки, валізи та інші вироби виготовлялися також руками цих фахівців.

Зрозуміло, що основні витрати, пов'язані із матеріальним забезпеченням, взяли на себе місцеві органи влади. Але всіх цих зусиль було недостатньо, щоб підтримати життєдіяльність, а іноді і просто існування людей на більш-менш пристойному рівні. За ініціативою громадськості у виробничих колективах, колгоспах і радгоспах були створені спеціальні ініціативні групи, громадські фонди, куди надходили грошові кошти для окремих осіб — інвалідів війни та членів родин військовослужбовців.

Із урахуванням важкого стану у держбюджеті, у сфері постачання продуктами харчування та промисловими товарами натуральна допомога трудящих стала у великій пригоді людям, що втратили своє здоров'я, захищаючи Батьківщину*.

За підсумками на 1 січня 1945 р. в Українській РСР інвалідам війни було видано 4 846 772 крб. одноразової допомоги, 21 646 м³ дров, 103 64 т вугілля та торфу, 62 862 м мануфактури, 16 408 пар взуття, 1163 пари гумових калош, 1653 пальта, 1611 костюмів, 4 999 трикотажних комплектів, 7 889 комплектів білизни, 1243 комплектів постільної білизни, 11 468 предметів білизни, 1243 комплектів постільної білизни 11 468 предметів різноманітного одягу, 428 270 кг борошна, 604 482 кг зерна, 329 754 кг круп, 27 867 кг жирів, 1169,1 т овочів, 16 999 кг цукру та кондвиробів, відкрито 89 магазинів, 70 їдалень, надано 10393 квартири, відремонтовано 5 890 квартир¹⁶⁶.

Серед громадян, яким у 1943—1945 рр. давався дозвіл на в'їзд до великих міст, були члени родин військовослужбовців. Їм, як і інвалідам війни, державними та місцевими органами через відділи соцзабезпечення та райвоенкомати призначалися спеціальні допомоги та пенсії, вид та розмір яких залежав від кількох факторів. Зважалося на те, до якого складу відносився член цієї родини (офіцерський, рядовий). Якщо це була родина загиблого, то по похоронці встановлювалася пенсія. В разі, коли годувальник знаходився на фронті, встановлювалася грошова допомога.

Як вже зазначалося у попередніх розділах, родини військовослужбовців мали цілий ряд пільг. По-перше, їм позачергово надавалося житло. По-друге, вони, як і інваліди війни, знаходилися на гарантованому картковому постачанні продуктами харчування та промисловими товарами. Їм були надані також

* Влітку 1945 р. інвалідів війни налічувалося на Україні понад 300 тис. чол.

суттєві пільги по державних податках. Усі ці пільги у грошовому вирахуванні лише у 1944 р. по Україні становили понад 1 млрд. крб.¹⁶⁷

З метою допомоги членам сімей військовослужбовців при РНК УРСР було утворено управління, а при виконкомах Рад — відділи по державному забезпеченню, побутовому та працевлаштуванню інвалідів війни та членів сімей фронтовиків. Поряд з роботою цих органів у той час, як вже згадувалось, подавалася відчутна допомога з боку громадськості. В УРСР діяло у досліджуваний період 17125 побутових комісій¹⁶⁴.

Комісії, що працювали при райвійськкоматах та відділах соцзабезпечення, розглядали заяви та скарги, що надходили від родин фронтовиків. Заяви про призначення пенсій комісії повинні були розглянути у 3-денний термін. Допомога сім'ям військовослужбовців виплачувалася за місцем їх мешкання, у залежності від кількості працездатних у сім'ї у сумі від 100 до 250 крб.* У сільській місцевості розміри допомоги відповідно зменшувалися на 50%. У випадку загибелі на фронті члена сім'ї — всі пільги зберігалися за сім'єю на час війни.

Але були тоді і такі "пільги" для родин військовослужбовців — за нелюдським законом, прийнятим у ті роки, члени сімей воїнів, що потрапили до фашистського полону, втрачали всіляку державну допомогу і змушені були терпіти злидні, а деякі з них опинялися у концтаборах....

Результатами роботи зазначених комісій стало те, що на 1 січня 1945 р. завдяки їх зусиллям на облік було взято 3938867 родин військовослужбовців, з яких державну допомогу отримували 1483 487 родин та пенсій 323 044 родини¹⁶⁹.

Та ці цифри не віддзеркалювали реального становища сімей фронтовиків. Архіви містять велику кількість скарг на зволікання із встановленням пенсій, нечуйне ставлення, а іноді навіть повне ігнорування звернень людей до компетентних органів. У виконкомах, військкоматах йшли листи з фронту, у яких містилися конкретні прохання допомогти тій чи іншій людині — дружині, дітям фронтовика у придбанні взуття, одягу і т. ін.

Характерним є стан справ того часу у Сталінському районі Одеси. Сталінський РК 16.VI.44 р. заслухав відділ соцзабезпечення, перед тим провівши перевірку, і констатував, що "стан справ не покращився, бюрократизм та зволікання не усунені".

* Ознайомившись з цінами того часу, можна уявити собі, що могли придбати родини військовослужбовців на ті гроші

У своєму рішенні РК зазначив, що розгляд скарг та заяв знаходиться у "злочинно-хаотичному стані". З квітня по березень включно у райвиконком надійшло від трудящих та фронтовиків 3169 листів та заяв. З них зареєстровано лише 1816 дані відповіді тільки на 878. Виявлені 30 листів, навіть не відкритих.

Конкретним прикладом обурливого ставлення місцевих органів влади до членів родин військовослужбовців може служити справа дружини фронтовика Сириці. Хвора жінка на останньому місяці вагітності у важкому стані була госпіталізована до пологового будинку. У цей час в її квартиру вселили заступника директора одного із заводів Одеси. Продукти, що знаходилися у квартирі, були розкрадені. Коли жінка довідалася про все, що сталося, вона написала скаргу, на яку ніхто не відреагував. Після виходу з пологового будинку дружина фронтовика з немовлям на руках залишилася просто неба¹⁷⁰.

На 20 жовтня 1944 р. в Одесі на обліку було 39811 сімей військовослужбовців. І стан справ з їх забезпеченням, обслуговуванням продовжував залишатися незадовільним. Побутові комісії працювали не скрізь, а якщо вони і були створені, то лише на папері. Весь час надходили скарги про бюрократичне ставлення до потреб сімей фронтовиків¹⁷¹.

Не набагато кращими були справи і в іншому великому місті республіки — Дніпропетровську, де також порушувалися строки розгляду заяв про встановлення допомоги та пенсій сім'ям фронтовиків. На 1 лютого у м. Павлограді Дніпропетровської області не була розглянута 5 401 заява, у П'ятихатках — 1434 заяви¹⁷². Завідуючому воєнним відділом райвиконкому Жовтневого району Дніпропетровська надійшов лист з фронту від військовослужбовця Бекермана Абрама Самійловича: "Мені на фронт прийшов лист про те, що моїй родині надана допомога. Насправді тієї допомоги не було. Вже зима. У моєї жінки нема взуття, нема взуття і у дочки, їй нема в чому ходити до школи і немає коштів, щоб придбати на базарі. Прошу надати допомогу"¹⁷³. Такими словами закінчувалися майже всі листи, переповнені розпачу та тривоги за своїх близьких і рідних.

Трохи краще, на відміну від інших міст республіки, були справи у столиці. Вже в червні — липні 1944 р. до київського відділу Военторгу на обслуговування було прикріплено 7660 чол. з сімей військовослужбовців. З них офіцерів інвалідів війни — 825 чол.¹⁷⁴ У Києві члени сімей фронтовиків були прикріплені до спеціального гастроному № 5, де вони отримували понаднормове харчування.

Як відомо, столиця дещо краще, навіть у той час, постачалася продуктами харчування і промисловими товарами, хоча їх все одно не вистачало. Вже згадувана гуманітарна допомога також надходила сюди у більшому обсязі, ніж у інші міста. Серед першочергових адресатів тієї допомоги були і члени родин військовослужбовців. Активну і принципову позицію у розподілі подарунків займали активістки жіночих комітетів при райвійськоматах. Вони неодноразово зверталися до заступника голови РНК УРСР Караваєва, який відповідав за цю справу, зі скаргами про порушення соціальної справедливості при розподілі носильних речей для інвалідів, членів родин військовослужбовців. Як правило, останнім перепадали вже поношені речі, а нові, за добре відомим у нас принципом, опинялися у партійних працівників та функціонерів органів влади. Іноді зловживали своїми привілеями і заслужені фронтовики, родини воєначальників. Архів містить чимало свідчень про наднормове виділення нових носильних речей відомому снайперові Герою Радянського Союзу Людмилі Павлюченко. Родина генерала Ватутіна також дуже часто зверталася із проханням виділити по декілька найменувань верхнього одягу для власних потреб¹¹⁵.

На цьому тлі особливо прикрими є факти, коли члени сімей фронтовиків змушені були вдаватися до крайнощів, маючи одну-єдину мету — хоч чим-небудь прикрити своє тіло. Типовим є приклад, коли до міськвійськомату в Києві прийшла у розпачі дружина фронтовика — майора діючої армії. Вона просила допомогти придбати їй хоч якийсь одяг. Але даремно. Вичерпавши всі можливі аргументи, жінка скинула з плечей ковдру і постала перед відповідальною особою гола й боса.

З огляду на стан із постачанням промисловими товарами, носильними речами інвалідів та родин військовослужбовців військовий комісар Кисва Дубовенко безпосередньо звернувся до заступника голови РНК УРСР із проханням: "Прошу виділити промтоварів з американських подарунків у кількості, яка б забезпечила перші потреби членів родин військовослужбовців"¹¹⁶. Треба сказати, що певна кількість речей дійсно була виділена, і не один раз. На протязі 1944—1945 рр. через військомати та відділи соцзабезпечення названі категорії громадян отримували окремі речі. Звісно, у розмірах, які не могли у той час повністю задовольнити їхні потреби.

Ведучи мову про постачання, не можна не згадати й про таку ділянку у роботі з членами сімей фронтовиків, як допомога їм у

працевлаштуванні, оволодінні через мережу спеціальних курсів новими професіями. Дружини фронтовиків опанували спеціальності своїх чоловіків та згодом займали їх місця на виробництві. Ця діяльність відома ще з перших місяців війни, але у визволених містах України вона набула більш широкого розмаху.

Як уже згадувалось, неабияку роль у влаштуванні життя та побуту родин військовослужбовців відігравала громадськість. Ні в якому разі не можна погодитись з твердженням, що представники тієї громадськості були породженням газетної пропаганди, агітаційної роботи. Це були не химерні привиди, а прості люди, головним чином жінки та молодь, які прагнули можливими для них засобами допомогти нещасним людям у подоланні труднощів буття. Звичайно, у той час були випадки, коли допомога здійснювалася не для людей, а для паперу, у гонитві за дешевою славою. Але більшість дійсних учасників благородного руху мала єдину мету — полегшити життя страждальців.

Поширеними видами цієї допомоги було шефство колективів заводів, фабрик, шахт, вузів, театрів і т. ін. над родинами військовослужбовців, інвалідами війни, а також масові заходи по створенню позабюджетного фонду матеріальної допомоги та продовольства для розподілу серед сімей фронтовиків та інвалідів.

Найбільш незахищеними від страждань, що їх принесла лиха доба, були діти, яких війна позбавила батьків. Органами влади приймалось багато постанов про заходи по боротьбі з безпритульністю, у яких передбачалося вжиття заходів по виявленню таких малоліток та надання їм допомоги шляхом влаштування у спеціальні дитячі заклади. Не перевантажуючи текст наведенням цих постанов та указів, наголосимо лише на тому, що всі вони були спрямовані на полегшення долі та життя понівечених війною малюків. Головною тезою цих документів було те, що потреби дітей повинні прирівнюватися до потреб фронту.

Для керівництва цією роботою при РНК УРСР була створена Республіканська комісія допомоги дітям на чолі з письменником М.П.Бажаном. Аналогічні комісії працювали при обласних, міських та районних Радах депутатів трудящих.

Перед органами місцевої влади у великих містах, де спостерігалось найбільше скупчення безпритульних дітей, стояло важливе та невідкладне завдання — створити необхідні умови для їх повноцінного життя та навчання.

Форми роботи у цьому напрямку диктувалися часом та місцем їх проведення, конкретною ситуацією. Здійснення рейдів

по виявленню безпритульних, опіка та патронат в індивідуальному порядку, організація дитячих будинків і влаштування в них сиріт, збирання речей та продуктів для найбільш знедолених, подання допомогами сім'ям, що взяли на виховання дітей, багатодітним родинам — такий далеко не повний перелік напрямків цієї благодійної діяльності.

Перше, до чого приступали місцеві органи влади у визволених містах, було проведення зусиллями органів міліції та відділами народної освіти рейдів по виявленню безпритульних дітей. На вокзалах, базарах, горищах будинків проводилися облави, під час яких затримували поодиноких та згуртованих у групки дітей. Цей захід вимагалося провести у стислі строки, тому що ці групки ставали, не без допомоги дорослих, розсадниками не лише інфекцій, але й криміналу. Там діти оволодівали першими навичками кишенькової крадіжки та інших видів злочинів.

Для прийому дітей, виявлених під час облав та рейдів, були організовані тимчасові приймальні пункти, приймачі-розподільвачі і спеціальні дитячі будинки для постійного перебування.

У проведенні цих заходів органами НКВС та освіти допомагали дитячі комісії при Радах депутатів трудящих та представники комсомолу. В результаті рейдів тисячі дітей були буквально підібрані на залізницях, вокзалах, поїздах, базарах і просто на вулицях великих міст.

Із дитячих кімнат і прийомників їх переправляли до дитбудинків та інших спеціальних установ, влаштовували до шкіл, підлітків — на підприємства, в школи ФЗН, колгоспи та радгоспи.

Відразу ж після визволення рейди були проведені у Ворошиловградській, Сумській, Чернігівській областях. У всіх без винятку районах Ворошиловградської області створили тимчасові бригади, які займалися розшуком безпритульних. Ними було проведено на протязі 1943—1944 рр. 28 рейдів та виявлено 7 212 дітей. У Харківській області результатом рейдів стало затримання 1500 дітей, яких згодом направили у дитячі будинки; в Одеській області — близько 5 тис.; Вінницькій здійснено 42 рейди; по 37 районах Чернігівської області та трьох її містах було проведено єдиний рейд по виявленню та влаштуванню дітей-сиріт. За даними на квітень 1945 р., на визволеній території УРСР було зареєстровано і взято на облік 97177 дітей-сиріт¹⁷⁷.

Дніпропетровський обласний відділ народної освіти провів 193 рейди. В результаті цього на облік взяли 5118 дітей, з них

у подальшому на патронат — 3800, направлено до дитбудинків 1158 малюків¹⁷⁸.

Серед дітей, виявлених внаслідок рейдів, було багато калік, хворих на туберкульоз та інші інфекційні хвороби. Протягом 1943—1945 рр. у дитячі будинки продовжували поступати діти, визволені з концтаборів. Так, у дитбудинках Києва і таборах у передмісті були влаштовані 200 дітей із таборів Майданек, Освенцім. У містах Луганської, Сумської та Харківської області також виявили декілька тисяч дітей-калік та надзвичайно виснажених, хворих на дистрофію у тяжкій стадії. Для їх лікування на кошти профспілок України із залученням грошей громадськості були організовані спеціальні дитячі будинки в Донецькій області та в Одесі¹⁷⁹.

У 1944—1945 рр. у дитячих закладах визволених міст були проведені перевірки. Внаслідок цього встановлено, що значна кількість будинків знаходиться у поганому стані. В деяких з них спостерігається надзвичайна скученість дітей, розміщені вони в непристосованих приміщеннях. Там не завжди подається медична допомога, спостерігаються перебої у постачанні продуктами харчування. Наряди, які виділяються для дитбудинків, не завжди отоварювалися в достатній мірі. В багатьох дитбудинках не вистачало одягу, взуття, посуду. За приблизними підрахунками на кінець 1944 р. майже половина дітей не мали теплої верхньої одягу, лише на третину були задоволені потреби у матрацах та постільній білизні, близько 50 відсотків вихованців не мали ніякого взуття. Тому змушені були навіть гуляти по черзі.

У грудні 1943 р. у Києві був організований дитячий приймач-розподільувач НКВС, розрахований на 200 дітей. Призначення цього закладу полягало в тому, щоб діти, які були підібрані на вулицях та вокзалах, пройшли санітарну обробку і після деякого часу перебування там були розподілені за віком, освітою, типом захворювання та ін. до відповідних дитбудинків. За час свого існування (на липень 1944 р.), тобто за 7 місяців, приймач пропустив близько 1000 дітей. Майже всі, хто поступав сюди, були роздягнені, розуті, завшивлені, більшість з них хворіла на коросту. Приймач-розподільувач знаходився на місцевому бюджеті. І за звітний період не отримав жодного комплекту постільної білизни, а також інших видів білизни та одягу. Вкрай погано постачалося туди продовольство. Дирекція будинку не мала навіть змоги провести суто косметичний ремонт¹⁸⁰. Такий кричущий стан справ змусив начальника управління НКВС по

Київській області звернутися до заступника голови РНК УРСР Корнійця з проханням зарадити дитячій установі і виділити для її потреб певну кількість матрацових наволочок, простирадл, ковдр, платтів, хлопчачих костюмів і т. ін. Доводиться гадати, чи були виділені тоді речі для приймача, але вже трохи згодом — на кінець липня там припинили прийом дітей від органів міліції через повну відсутність білизни, матраців, ковдр і т. ін. Тоді голова виконкому міськради Києва Лебідь звернувся до заступника голови РНК із аналогічним проханням виділити для приймача-розподільвача з американських подарунків: ковдр — 100, простирадл — 200, дитячого одягу та взуття — 200 комплектів¹⁸¹. Чи поліпшили ті речі загальний стан тієї установи, чи ні, але ми вже не зустрічаємо в архіві таких сигналів про скрутне становище в приймачі.

У вересні — жовтні 1944 р. на Україні було організовано 41 дитячий приймач-розподільвач з пропускнуою спроможністю 2 480 чол. Через них лише у першому півріччі пройшло 13249 чол. Знаходилося у стадії організації 13 приймачів в областях — Миколаївській, Херсонській, Одеській, Тернопільській. Ці заклади також відчували гострий дефіцит у постільній білизні та інших необхідних речах. Для найскромніших потреб вони просили виділити їм з гуманітарної допомоги 30000 м бавовняної тканини¹⁸².

Не вистачало на Україні у 1944 р. спеціальних будинків для дітей-інвалідів. А таких дітей було досить багато, бо війна принесла каліцтва не лише дорослим, але й, як це не прикро, дітям. Існувало 11 таких установ для розумово відсталих дітей, фізичних калік на 318 місць. Звичайно, що така кількість ліжок не могла навіть частково задовольнити потреби в них.

Не набагато кращими були справи у дитячих будинках, куди із приймачів-розподільвачів направляли дітей, що залишилися без батьків. У переважній більшості таких установ не вистачало меблів, білизни та взуття, продуктів харчування. Про поганий стан у дитбудинках, зокрема Дніпропетровська, свідчать документи:

Ліжок не вистачає, матраци і подушки дуже брудні, замість ковдр ганчір'я... Діти сплять по двоє на одному ліжку. Більшість дітей ходить у лахмітті. Із 186 дітей, що знаходяться у дитячому будинку № 1, 180 переростків, які грають в карти, тероризують молодших, займаються крадіжкою-" І далі: "В деяких будинках зареєстровано спалахи інфекційних захворювань. Там, поряд із дітьми, які недавно відірвані від сім'ї, утримуються кримінальні

елементи, що не дає можливості спрямувати їх у нормальну колію і спричиняє криміногенну ситуацію..."¹⁴³

Якщо деякою мірою заспокоювати себе тим, що приймачі-розподільовачі були тимчасовими помешканнями для безпритульних дітей, то вже дитячий будинок повинен був стати їм домівкою на довгі роки і мав мати належний стан, незважаючи навіть на важкий час.

Місцеві органи влади мало чим могли зарадити у тій біді дитячим установам, хоча й докладали неабияких зусиль. І тут у пригоді стала шефська діяльність трудових колективів фабрик та заводів, жіночих комітетів, профспілкових організацій та комсомолу. За ініціативою молоді вже у 1942 р. був заснований спеціальний фонд допомоги дітям-сиротам. Спеціальні рахунки на користь дітей, що втратили батьків, були започатковані не лише при центральних, але й при всіх без винятку обласних комітетах*. За рахунок коштів, зібраних молодими киянами у приміській зоні, у Ворзелі було відремонтовано і відкрито республіканський санаторій, у якому відпочивало кожного року 400 дітей фронтовиків.

При активній допомозі представників трудових колективів, профспілок, молоді готувалися приміщення, у яких мали бути розміщені дитячі установи, робився ремонт. Окремі дитбудинки постачалися додатковим харчуванням завдяки шефській допомозі виробничих колективів. Результатами роботи у цьому напрямку стало те, що вже наприкінці 1943 р. у визволених районах УРСР працювало 95 дитячих будинків, а до квітня 1944 р. — 217, було відкрито також 66 спеціальних дитбудинків для дітей фронтовиків та партизанів¹⁴⁴.

Звичайно, що допомога з боку державних органів, громадськості, вишукування додаткових коштів в умовах страшної тривалої війни не могли у повному обсязі задовольнити потреби міського населення, яке найбільше постраждало від окупації. Ще довго у великих містах вешталися та займалися крадіжками безпритульні, жебракували інваліди, жили у злиднях родини військовослужбовців. Діти з таких сімей внаслідок втрати годувальника змушені були у свої малі роки йти працювати, замість того щоб вчитися. Але й на фоні загального важкого стану у суспільстві все ж вдалося велику кількість дітей вилучити з підвороття та влаштувати у дитбудинки, інвалідам війни знайти дах над головою, навчити нових (можливих при їх каліцтвах)

*Нарахунку ЦК ЛКСМУ на кінець війни було 17 млн крб, окрім цього приблизно 18 млн крб. — на спеціальних рахунках при обкомах ЛКСМУ.

професій. Відчули на собі піклування і члени родин військово-службовців. Та всього цього було Дуже мало, щоб повернути людей до повноцінного життя. Вимагався час і немалі кошти.

ВИСНОВОК

Через 50 років дуже важко відтворити атмосферу життя городян у визволених містах, труднощі, з якими їм довелося зустрітися. Цифри і факти дають певне уявлення про те, що пережив та здолав наш народ у страшному вирі війни, але їх явно бракує.

Зіставлення подій, окремі та узагальнюючі матеріали у комплексі свідчать про те велике збожіння, що панувало у суспільстві. Скрута і злидні посіли у кожній оселі. Душевне горе, гіркота втрати близьких та рідних поряд із неймовірними обмеженнями у всьому найнеобхіднішому для пристойного існування стали сумними реаліями життя. Того життя, яке було на межі голоду, страшних хвороб, пошестей... Війна, окупація нагадували про себе звідусіль.

Виснажені фізично та морально люди попри все жили і працювали. Що було стимулом для них? Мабуть, не одне бажання вижити. У ті дні, коли Червона Армія місто за містом, село за селом визволяла від окупантів українську землю, народ жив мрією про швидке закінчення війни, близьку зустріч із батьками та братами, що боронили його на фронтах. Люди терпіли, бо знали, що тим, хто в окопах, значно важче.

Надія, мабуть, була не останнім чинником того великого довготерпіння нашого величного народу. Сподівання на краще, віра в близьку Перемогу дозволили Не лише вижити, встояти, здолати злидні воєнної пори, але й творити, закладати підвалини нового, мирного життя.

Але ця свята віра не врятувала, якби держава не підтримала людей у тій важкій ситуації. Ентузіазм, насага не можуть бути вічними. Якби не та, хоч і вкрай обмежена, підтримка, яка надавалася з боку держави, громадськості різним верствам населення у визволених містах республіки, ще невідомо, як склалася б доля багатьох громадян. В умовах війни, на наш погляд, мобілізація, екстраординарні заходи в економіці, сувора дисципліна, надзвичайний стан, введений у всіх галузях та сферах життя, дозволили сконцентрували зусилля усього суспільства на досягненні головної мети. За короткий час вдалося створити підвалини для широкомасштабних відбудовних робіт у

народному господарстві, відбудови міського господарства і, нарешті, не дати людям досягти страшної межі вимирання та повного зубожіння. Дуже сумнівно, щоб за інших умов, без вжиття таких заходів вдалося б вистояти та перемогти у страшній війні.

Звичайно, ні в якому разі не можна не помічати або ігнорувати всі викривлення, збочення, навіть злочинні засоби, якими було досягнуто тієї мети. Але зважаючи навіть і на це, історичний досвід тих років є наочним свідченням того, що не розбрат, а згуртованість, не розпорошення, а концентрація зусиль держави та суспільства і окремих його членів може допомогти вижити у екстремальній ситуації.

Не відкидати як непотрібне або несучасне, а брати до уваги історичний досвід, надбання минулих років — це шлях до встановлення істини, яка, на наш погляд, може стати у пригоді нашим сучасникам.

Примітки

¹ *Марзеев Л.Н.* Санитарные последствия разрушения городов Украины в период войны и оккупации 1941—1945 гг. // Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации.—М.—С.126.

² Центр, держ. арх. громад.об'єд. України,—Ф.1, оп.79, спр.25, арк.23, 29, 34 (далі — ЦДАГО України); Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область, Полтавська область.

³ ЦДАГО України,—Ф.1, оп.79, спр.23, арк.23, 48; Історія Києва,—К, 1987.—Т.3.—С.346.

⁴ *Конопенко И.Ф.* Медико-санитарные последствия войны и мероприятия по их ликвидации: Труды второй конференции (17—19 дек. 1946 г.)—Т.2.—М., 1948.—С.87.

⁵ *Коваль М.В.* Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны,—К, 1977.—С.131.

⁶ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.30, спр.175, арк.11.

⁷ Там само.—Ф.1, оп.30, спр.175, арк.41, 42.

⁸ Радянська Україна.—1944 р.—18 березня.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ *Коваль М.В.* Указ.соч.—С.117.

¹² Центр, держ. архів вищих органів влади і держ. управління України,—ф.2, оп.7, спр.888, арк.94 (далі — ЦДАВО України).

¹³ *Марзеев А.Н.* Указ.соч.—С.114.

- ¹⁴ ЦДАГО України.—Ф. І, оп.30, спр.175, арк. 10.
- ¹⁵ Там само.—Арк. 11.
- ¹⁶ Підраховано за: ЦДАГО України.—Ф. 1, оп.30, спр.175, арк.11; ЦДАВО України.—Ф.Р.-582, оп.11, спр.699, арк. 1-12.
- ¹⁷ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.30, спр.175, арк.41—42.
- ¹⁸ Там само.—Ф.1, оп.46, спр.164, арк. 100, 106, 135.
- ¹⁹ Там само.—Ф.1, оп.30, спр.175, арк.52.
- ²⁰ Там само.—Арк. 47—48.
- ²¹ Там само.—Арк. 52.
- ²² Там само.—Арк. 37-38
- ²³ Там само.—Арк. 52.
- ²⁴ Історія міст і сіл УРСР. Донецька область,—К, 1970,—С.108.
- ²⁵ Там само.—С.542; Історія міст і сіл УРСР. Запорізька область,—К, 1970,—С. 98.
- ²⁶ Радянська Україна.—1944.—19 лютого.
- ²⁷ ЦДАВО України.—Ф.Р.-582, оп.11, спр.699, арк.1, &
- ²⁸ Там само.—Арк. 11.
- ²⁹ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.30, спр.175, арк. 18.
- ³⁰ ЦДАВО України.—Ф.Р.-582, оп.11, спр.699, арк.7.
- ³¹ Российский гос.арх. экономики Российской Федерации.—Ф.4372, оп.43, спр. 567, арк. 23 (далі—РГАЭ РФ).
- ³² Там само,—Ф. 4372, оп.43, спр. 567, арк. 23.
- ³³ Там само.—Арк. 23.
- ³⁴ Там само.—Арк. 140.
- ³⁵ Історія Києва Кн.1. — К, 1987.-С.346.
- ³⁶ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.79, спр. 68, арк. 19.
- ³⁷ Радянська Україна.—1944.—19 лютого.
- ³⁸ Там само,—1944,—18 березня.
- ³⁹ Історія Української РСР.—Т.7.-К, 1977.—С 422.
- ⁴⁰ РГАЭ РФ.-Ф.4372, оп.43, спр.567, арк.23.
- ⁴¹ Історія міст і сіл Української РСР. Дніпропетровська область.—К, 1969.-С 99.
- ⁴² ЦДАГО України.—Ф.1, оп.79, спр.68, арк. 19; Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза; Хроника событий. - К.,1985.-С.589.
- ⁴³ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза: Хроника событий.—К, 1985.—С. 589.
- ⁴⁴ Таблиця складена за: РГАЭ РФ.- Ф.4372, оп.44, спр. 572 (2), арк. 140, 141.

- ⁴⁵ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.46, спр.361, арк.1.
- ⁴⁶ Там само.
- ⁴⁷ Там само.—Арк. 2.
- ⁴⁴ Там само.—Арк.23.
- ⁴⁹ Там само.—Арк. 10—11
- ⁵⁰ Там само.—Арк. 11.
- ⁵¹ Там само.—Арк. 28.
- ⁵² Там само.—Арк. 25.
- ⁵³ Там само.—Арк. 26.
- ⁵⁴ Історія Української РСР. - Т.7.—С. 421.
- ⁵⁵ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.79, спр.68, арк. 186.
- ⁵⁶ Там само.—Оп.79, спр.68, арк. 18—19.
- ⁵⁷ Там само.—Оп. 13, спр. 682, арк. 350—351.
- ⁵⁸ Там само.—Арк. 351.
- ⁵⁹ Там само.—Оп.79, спр.68, арк. 18—19.
- ⁶⁰ Там само.—Оп. 13, спр. 682, арк. 350—351
- ⁶¹ Там само.— Арк. 351
- ⁶² Там само.—Арк. 188.
- ⁶³ Там само.—Оп.79, спр.23, арк.10.
- ⁶⁴ Там само.—Спр. 19, арк. 42—43.
- ⁶⁵ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.79, спр. 19, арк.75—76.
- ⁶⁶ Там само.—Арк. 81
- ⁶⁷ Там само.—Арк. 89.
- ⁶⁸ ЦДАВО України.—Ф. 4487, оп.1, спр. 1911, арк.3.
- ⁶⁹ Там само.—Арк. 4—5.
- ⁷⁰ Там само.—Арк.5.
- ⁷¹ Там само.
- ⁷² Там само.—Арк. 12.
- ⁷³ ЦДАГО України. —Ф.1, оп.79, спр.68, арк.91
- ⁷⁴ Там само.—Арк. 92.
- ¹⁵ Там само.—Арк. 33.
- ⁷⁶ Там само.—Спр. 56, арк. 12.
- ⁷⁷ Там само.—Спр. 11, арк. 61.
- ⁷⁸ Там само.—Оп.79, спр.23, арк.3.
- ⁷⁹ Там само.—Оп.79, спр.56, арк.2.
- ⁸⁰ Там само.—Спр. 23, арк. 21
- ⁸¹ Історія Української РСР. - К , 1977.-Т.7.-С.421

- ⁸² Там само, С.419.
- ⁸³ ЦПАГО України. —Ф.1, оп.78, спр.88, арк. 160.
- ⁸⁴ Там само. —Арк. 199.
- ⁸⁵ ЦДАВО України. —Ф.2, оп.7, спр. 888, арк. 25.
- ⁸⁶ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.78, спр. 4, арк. 184.
- ⁸⁷ Там само. — Спр. 90, арк. 8.
- ⁸⁸ Там само. — Спр. 19, арк. 2.
- ⁸⁹ Там само. —Арк. 69.
- ⁹⁰ Там само.—Спр. 92, арк. 21
- ⁹¹ Там само. —Спр. 19, арк. 69.
- ⁹² ЦДАВО України. —Ф.1, оп.7, спр. 1664, арк. 158.
- ⁹³ ЦДАГО України. —Ф.1, оп.14, спр. 1844, арк. 102
- ⁹⁴ ЦДАГО України,—Ф.1, оп.78, спр. 19, арк. 129.
- ⁹⁵ Там само.
- ⁹⁶ ЦДАВО України. —Ф.2, оп.7, спр.1664, арк.79.
- ⁹⁷ ЦДАГО України. —Ф.1, оп.78, спр.19, арк.80.
- ⁹⁸ Там само. —Арк. 110.
- ⁹⁹ Там само. —Арк.202.
- ¹⁰⁰ Там само. —Спр. 5, арк. 159.
- ¹⁰¹ Там само. —Оп. 46, спр. 164, арк. 141.
- ¹⁰² Там само.
- ¹⁰³ Там само. —Ф.1, оп.78, спр.88, арк. 196.
- ¹⁰⁴ Там само. —Оп. 46, спр. 3138, арк. 1 - і
- ¹⁰⁵ Там само, — Оп. 78. спр.19, арк. 52—53.
- ¹⁰⁶ Там само. —Арк. 7—8.
- ¹⁰⁷ Там само, —Арк. 108.
- ¹⁰⁸ Там сама
- ¹⁰⁹ Там само,—Оп. 46, спр. 160, арк. 4.
- ¹¹⁰ Там само.-Спр. 164, арк.6, 17.
- ¹¹¹ Там само,—Оп.78, спр 19, арк. 199.
- ¹¹² Там само,—Спр.88. арк.38.
- ¹¹³ Там само,—Спр, 305, арк. 11
- ¹¹⁴ Там само.-Спр.90, арк. 14.
- ¹¹⁵ Там само,—Спр.19, арк. 10.
- ¹¹⁶ Там сама-Арк. 202.
- ¹¹⁷ Там само,—Арк. 6.
- ¹¹⁸ Там сама —Арк. 2.

- ¹¹⁹ Там само.—Арк.81.
- ¹²⁰ Там само. —Арк. 13.
- ¹²¹ Там само.—Арк. 146.
- ¹²² Там само.—Арк. 148.
- ¹²³ ЦДАГО України,—Ф.1, оп.78, спр.19, арк-L
- ¹²⁴ Там само.—Арк. 83.
- ¹²⁵ *Чернявский У.Г.* Война и продовольствие: Снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941—1945 гг.)—М, 1964. —С.100.
- ¹²⁶ ЦДАГО України,—Ф.1, оп.78, спр. 4. арк. 180.
- ¹²⁷ Там само. —Арк. 38, 157.
- ¹²⁸ Там само.
- ¹²⁹ Там само. —Спр. 92, арк. 49, 51
- ¹³⁰ Там само.
- ¹³¹ Там само.—Арк. 53.
- ¹³² Там само.—Арк. 63.
- ¹³³ Там само. —Спр.19, арк. 106.
- ¹³⁴ Там само.
- ¹³⁵ Там само.—Арк. 110.
- ¹³⁶ Там само. —Арк. 40 зв.
- ¹³⁷ ЦДАВО України,—Ф.Р.-4487, оп.1, опр.1832, арк. 45.
- ¹³⁸ Там само,—Ф. 2, оп.7, спр.1664, арк. 98.
- ¹³⁹ Советские профсоюзы в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг.—М, 1975.-С.104.
- ¹⁴⁰ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: Хроника событий.—С.427.
- ¹⁴¹ ЦДАВО України.—Ф.Р.—4487, оп.2, спр.553, арк.39.
- ¹⁴² Там сама—Спр.553, арк.37.
- ¹⁴³ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.78, спр, 19. арк.200.
- ¹⁴⁴ Там само. —Арк. 2.
- ¹⁴⁵ Історія Української РСР.—Т. 7.—С.420.
- ¹⁴⁶ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.78, спр.48, арк.3-5.
- ¹⁴⁷ Там само. —Спр.19, арк. 19.
- ¹⁴⁸ ЦДАГО України.—Ф.1, оп.78, спр.19, арк.11.
- ¹⁴⁹ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.78, спр.48, арк.24.
- ¹⁵⁰ Там само. —Арк. 3—4.
- ¹⁵¹ Там само.—Спр. 48, арк. 4.
- ¹⁵² Там само.

- ¹⁵³ Там само.
- ¹⁵⁴ Там само. — Спр. 49, арк. 24, 42, 41
- ¹⁵⁵ Там само. — Спр. 48, арк. 42—41
- ¹⁵⁶ Там само. — Спр. 19, арк. 22-21
- ¹⁵⁷ ЦДАВО України.—Ф.2, оп.7, спр.1665, арк.33, 40; ЦДАГО України.—Ф.1, оа3О, спр.48, арк. 91
- ¹⁵⁸ ЦДАВО України.—Ф.2, оп.7, спр.1665, арк.33, 40.
- ¹⁵⁹ ЦДАГО України.-Ф.1, оп.78, спр.48, арк.3.
- ¹⁶⁰ Історико-зовнішньоекономічний відділ Комітету зовнішньоекономічних зв'язків при МЗС Росії—Оп. 11430, спр.103, арк.179.
- ¹⁶¹ Там само, — Арк. 174.
- ¹⁶² Там само. — Спр. 122, арк. 43—44.
- ¹⁶³ ЦДАВО України.-Ф.Р.-582, оаіі, спр. 8, арк. 2
- ¹⁶⁴ Там само. — Арк. 4.
- ¹⁶⁵ Там само.—Ф.2, оп.7, спр. 1666, арк.28—29.
- ¹⁶⁶ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза; Хроника событий. — С.475.
- ¹⁶⁷ Коваль М.В. Указ. соч.—С127.
- ¹⁶⁸ Там само.
- ¹⁶⁹ Украинская ССР в годы Великой Отечественной войны Советского Союза. Хроника событий.—С.574.
- ¹⁷⁰ ЦДАГО Одеської області.—Ф. 9, оп.3, спр. 76, арк. 77.
- ¹⁷¹ Там сама — Арк. 74.
- ¹⁷² ЦДАГО Дніпропетровської області—Ф. 19, оп.4, спр. 29, арк. 14.
- ¹⁷³ ЦДАГО Дніпропетровської області—Ф.19, оп.4, спр.29, арк.14.
- ¹⁷⁴ ЦДАВО України.-Ф.2, оп.7, спр 1666, арк. 18.
- ¹⁷⁵ Там само. — Арк.42, 80, 82; спр. 1667, арк.8, 16, 115.
- ¹⁷⁶ Там само. — Спр. 1666, арк. 18.
- ¹⁷⁷ Центр хранения документов молодежных организаций.—Ф.1, оп. 6, спр. 325, арк. 101, 19. (далі—ЦХ ДМО).
- ¹⁷⁸ Там само,—Ф.1, оп.7, спр. 122, арк.81
- ¹⁷⁹ Госуд. архив Российской Федерации,—Ф. 5446, оп. 44, спр. 1671, арк.87 (далі-ГА РФ); ГА РФ,—Ф.5451, оп.28, спр.27, арк.2.
- ¹⁸⁰ ЦДАВО України,—Ф.2, оп.7, спр.1666, арк.134.
- ¹⁸¹ Там само. — Спр. 1667, арк. 128.
- ¹⁸² Там само. —Ф.Р.-582, оп.11, спр. 8, арк. 5.
- ¹⁸³ ЦДАГО Дніпропетровської області—Ф.22, оп.2, спр.110, арк.6.
- ¹⁸⁴ Грищенко Т.Т. Піклування партії і уряду про дітей // УІЖ.— 1975.-№ 1 - С 59 .

ЗМІСТ

Вступ.	3
§ 1. Обличчя визволених міст наслідки окупації (1943-1944 рр.)	4
§ 2. Заходи по поліпшенню санітарно-епідеміологічного стану	14
§ 3. Початок відбудови комунального господарства та транспорту	20
§ 4. Шляхи вирішення житлової проблеми у визволених містах України.	22
§ 5. Проблеми постачання міського населення продуктами харчування.	37
§ 6. Постачання міського населення промисловими товарами	58
§ 7. Матеріально-побутове становище інвалідів війни, родин фронтників та дітей, що втратили батьків.	65
Висновки.	76
Примітки.	77

Підписано до друку 11.01.95 Формат 60х84 1/16
Ум. друк. арк. 4,86 Обл. вид. арк. 5,25
Тиражі 300. Зам. 1 - 1995 р. Ціна договірна
Поліграф, д-ція Ін-ту історії України НАН України
Київ-1, Грушевського, 4